

Seminář k historické mluvnici

Distanční studijní text

Roman Sukač

Opava 2017

**SLEZSKÁ
UNIVERZITA**
FILOZOFICKO-
PŘÍRODOVĚDECKÁ
FAKULTA V OPAVĚ

Obor: Lingvistika a jazykověda.

Klíčová slova: jazyk, jazykověda, jazykovědné disciplíny

Anotace: Předložená studijní opora uvádí studenta do základní orientace v metodologii historické jazykovědy. Nedílnou součástí textu je jazykovědná terminologie. Po zvládnutí látky v této opoře získá student větší rozhled v oblasti bádání jazykovědných disciplín.

Autor: **Roman Sukač**

Obsah

ÚVODEM.....	8
RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY.....	9
1 HLÁSKOVÉ ZMĚNY	10
1.1 Úvod.....	10
1.2 Hláskové zákony	10
1.3 Sporadické hláskové změny	11
1.4 Hláskové zákony v místě a čase.....	11
1.5 Podmíněné hláskové změny	12
1.6 Relativní chronologie hláskových změn	12
1.7 Typy hláskových změn a fonemický systém.....	13
1.7.1 Změna A>B.....	13
1.7.2 Sloučení A, B > B	14
1.7.3 Ztráta A > 0.....	14
1.7.4 Rozvětvení: A >A, B; A >B, C	14
1.7.5 Vznik fonému: 0 >A	14
2 ASIMILACE HLÁSEK, JEJICH OSLABOVÁNÍ A ZTRÁTA.....	16
2.1 Úvod.....	16
2.2 Asimilace částečná a úplná	16
2.3 Asimilace regresivní a progresivní.....	17
2.4 Dálková asimilace	17
2.5 Umlaut.....	17
2.6 Vokalická harmonie	18
2.7 Kontrakce	18
2.8 Palatalizace.....	19
2.9 Oslabování.....	19
3 DISIMILACE, METATEZE, EPENTEZE A JINÉ ZMĚNY	22
3.1 Disimilace.....	22
3.1.1 Dálková regresivní disimilace.....	22
3.1.2 Dálková asimilace sousedních segmentů.....	23
3.1.3 Dálková progresivní asimilace.....	23
3.1.4 Progresivní disimilace v sousedních segmentech	23

3.1.5	Úplná a částečná disimilace	23
3.1.6	Haplologie.....	23
3.1.7	Diftongizace	24
3.2	Metateze	24
3.2.1	Slovanská metateze likvid.....	25
3.3	Epenteze	26
3.3.1	Epenteze konsonantu	26
3.3.2	Epenteze vokálu	27
4	ANALOGIE A JEJÍ PRINCIPY	28
4.1	Úvod.....	28
4.2	Vyrovňávání	28
4.3	Produktivita	30
4.4	Reinterpretace.....	30
4.5	Morfologické vyrovňávání.....	30
4.6	Proporční analogie.....	31
5	SÉMANTICKÉ ZMĚNY.....	32
5.1	Úvod.....	32
5.2	Zužování a rozšiřování významu	33
5.3	Přenášení významu.....	33
5.4	Deteriorace a meliorace.....	33
5.5	Wörter und Sachen	34
5.6	Sémantické paralely	35
5.7	Sémantická pole	35
5.8	Tabu.....	35
6	LEXIKÁLNÍ VÝPŮJČKY	38
6.1	Úvod.....	38
6.2	Přejímání a další "získané jevy"	39
6.3	Prestiž jako motivace přejímek	39
6.4	Fonologické faktory při přejímání.....	40
6.5	Kalky	41
6.6	Rod přejímek.....	41
6.7	Motivace pro přejímání	42
7	HISTORICKOSROVNÁVACÍ METODA A VNITŘNÍ REKONSTRUKCE.....	44

7.1	Úvod.....	44
7.2	Náhodné podobnosti.....	44
7.3	Výpůjčky	44
7.4	Univerzálie	45
7.5	Srovnávací metoda	45
7.5.1	Hláskové responze	45
7.6	Vnitřní rekonstrukce.....	46
7.7	Cíle indoevropské jazykovědy	47
8	REKONSTRUKCE PRAINDOEVROPŠTINY	48
8.1	Úvod.....	48
8.2	Konsonanty.....	48
8.3	Resonanty	49
8.4	Laryngály	49
8.5	Vokály	50
8.6	Diftongy	50
8.7	Indoevropský kořen.....	50
8.7.1	Kanonická struktura kořene	50
8.7.2	S-mobile.....	51
8.7.3	Kořeny s laryngálami	51
8.7.4	Kořeny s fundamentálním vokálem <i>a</i>	51
8.7.5	Nemožné typy kořene	51
8.8	Ablaut.....	51
8.8.1	Původ ablautu.....	52
8.9	Tematická a atematická flexe.....	52
8.10	Praindoevropská substantiva	53
8.11	Tematická substantiva	54
8.12	<i>ā</i> -kmeny	55
8.13	Indoevropské sloveso	56
8.13.1	Atematická a tematická slovesa	57
8.13.2	Imperfektum.....	57
8.13.3	Aorist a perfektum	58
8.13.4	Subjunktiv	58
8.13.5	Optativ.....	59

9	HLÁSKOVÉ ZMĚNY OD BALTOSLOVANŠTINY K PRASLOVANŠTINĚ	60
9.1	Úvod.....	60
9.2	Balto-slovanské lexikální paralely	61
9.3	Pravidlo <i>ruki</i>	61
9.4	Spirantizace palatálních velár <i>k', g'</i>	63
9.5	Relativní chronologie pravidla <i>ruki</i> a satemizace	63
9.6	Disimilace alveolár.....	63
9.7	Splynutí <i>*a s *o</i>	64
10	PRASLOVANSKÉ HLÁSKOVÉ ZMĚNY	66
10.1	Úvod	66
10.1.1	První palatalizace velár	66
10.2	Praslovanské přehlásky.....	67
10.3	Monoftongizace diftongů	67
10.4	Druhá palatalizace velár	68
10.5	Třetí palatalizace velár.....	68
10.6	Palatalizace alveolár	69
10.7	Epentetické <i>l'</i>	69
10.8	Metateze likvid	69
10.9	Vznik nosovek	70
10.10	Praslovanské jery.....	70
11	REKONSTRUKCE PRASLOVANSKÉ MORFOLOGIE.....	72
11.1	Úvod	72
11.2	Substantivum	72
11.2.1	Nominální paradigmata.....	73
11.3	Sloveso.....	77
11.3.1	Imperfektum, aorist, imperativ, kondicionál.....	77
11.3.2	Atematická a tematická slovesa	78
12	ZÁKLADY INDOEVROPSKÉ AKCENTOLOGIE	80
12.1	Úvod	80
12.2	Akcent a ablaut	80
12.2.1	Funkce ablautu a akcentu.....	81
12.3	Tematická substantiva	82
12.4	Praslovanská akcentuace	82

12.4.1	klasická akcentologie	82
12.4.2	de saussureův a hirtův zákon	83
12.5	Vyvrácení dogmat klasické akcentologie	84
12.5.1	Nové akcentuační zákony	85
12.6	Reinterpretace akutu	86
12.7	Původ české kvantity	86
13	ZÁKLADNÍ PŘÍRUČKY K PRINCIPŮM HISTORICKÉ LINGVISTIKY	89
13.1	Úvod	89
13.2	Hock.....	89
13.3	Lehmann	90
13.4	Bynon.....	90
13.5	Hale.....	90
13.6	Jeffers a Lehiste	91
13.7	Sihler.....	91
13.8	HHL	91
13.9	Trask	92
13.10	Glossary of HL	92
13.11	Campbell.....	92
13.12	Fox	93
13.13	Baldi.....	93
13.14	Ringe a Eska	93
	LITERATURA	98
	SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY	99

ÚVODEM

Tato studijní opora slouží jako distanční studijní text k předmětu Seminář k historické mluvnici. Slouží jako doplňující text k předmětu Historická mluvnice 1. Předložená opora seznamuje studenta se základní terminologií a metodologií historické jazykovědy tak, aby student byl schopen chápat princip změn v jazyce.

Předpokládá se, že student pracující s touto oporou zvládl základní lingvistickou terminologii a je tedy schopen bez potíží chápat odborné výklady.

Veškerá látka je rozdělena na úseky koncentrované na nejdůležitější témata historické jazykovědy. V průběhu lekcí si student může své znalosti ověřit kontrolními otázkami a prohloubit samostatnými úkoly.

RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY

Jednotlivá témata se probírají v lekcích.

Probíraná témata:

1. Hláskové změny a hypotéza jejich pravidelnosti.
2. Asimilace hlásek, jejich oslabování a ztráta.
3. Disimilace, metateze, epenteze a jiné změny.
4. Analogie a její principy.
5. Sémantické změny.
6. Lexikální výpůjčky.
7. Srovnávací metoda a vnitřní rekonstrukce.
8. Rekonstrukce praindoevropštiny.
9. Hláskové změny od baltoslovanštiny k praslovanštině.
10. Praslovanské hláskové změny.
11. Rekonstrukce praslovanské morfologie.
12. Základy slovanské akcentologie.
13. Základní příručky k principům historické lingvistiky.

1 HLÁSKOVÉ ZMĚNY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o hláskových změnách. Je podána jejich základní typologie a vysvětlen pojem hláskový zákon. Vysvětleny jsou také příčiny hláskových změn.

CÍLE LEKCE

Student chápe princip hláskového zákona. Umí vysvětlit jeho princip. Dokáže vyjmenovat některé důležité hláskové změny a zná příklady na tyto změny.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

mladogramatici, hláskové zákony, hláskové změny

1.1 Úvod

Hláskové změny jsou nejdůležitějšími změnami ve vývoji jazyků. Často vedou kze změnám morfologickým.

1.2 Hláskové zákony

V druhé polovině 19. století si lingvisté začali všimnout, že hláskové změny v jazyce se nevyskytují náhodně, ale podle určitých pravidel. August Leskien byl jedním z prvních, který zdůraznil "Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze", čili bezvýjimečnost neboli pravidelnost hláskových zákonů. Tím byl položen základ srovnávací historické jazykovědy. Hláskové zákony ovšem nebylo možné aplikovat na podobné operace v morfologii, sémantice nebo syntaxi.

Můžeme pozorovat, že určitá hláska v sanskrtu odpovídá určité hlásce v řečtině, v góštině apod. Vždy je to tatáž hláska. Srovnávací metoda je na této korespondenci založena. Pravidelnost těchto korespondencí má svá pravidla. Například *o* v řečtině odpovídá *a* v

sanskrtu: ř. *néphos* - skt. *nábhas* "mrak", ř. *ostéon* - skt. *ásthi* "kost". Předpokládáme, že *o* se změnilo v *a* a tento jev si můžeme ověřit na všech příbuzných slovech.

Někdy pozorujeme, že postulované pravidlo má nějakou výjimku. Například řeckému *gónu* odpovídá sanskrtské *jānu* "koleno". Vidíme, že řeckému *o* zde odpovídá *ā* v sanskrtu. Pokud ale srovnáme další data, vidíme, že tato výjimka je opět pravidelná. Každé řecké *o* v otevřené slabice odpovídá *ā* v sanskrtu. Jde o tzv. Brugmannův zákon.

To bylo zjištění neogramatiků. Hláskové změny jsou pravidelné, jsou popsány určitými zákony a výjimky z těchto zákonů představují opět pravidelné změny popsané zákony.

Neogramatická hypotéza o pravidelnosti hláskových zákonů byla později kritizována jak dialektology, tak sociolingvisty.

KONTROLNÍ OTÁZKA 1

V čem byla kritizována hypotéza o pravidelnosti hláskových jevů?

1.3 Sporadické hláskové změny

Sporadické změny se vyskytují v určitých případech a většinou jen jednou. Nejčastějšími příklady změn jsou disimilace, například v latinském *peregrīnus* > *pelegrīnus* "cizinec".

Jiným příkladem je haplologie (něco se řekne jednou místo dvakrát), například řecké *amphoreús* z homérského *amphiphoreús* (*amphi* - na obou stranách, *phor* - nést).

1.4 Hláskové zákony v místě a čase

Hláskové zákony jsou vždy omezeny na určitou oblast, ať už tato oblast pokrývá všechny mluvčí daného jazyka nebo jen některé z nich. To je princip vzniku dialektů. Hranici mezi různými dialekty je možné znázornit imaginární linií, za kterou se daná hlásková změna neprojeví. Tato linie se nazývá izoglosa. Izoglosy často kopírují přirozené hranice, jako jsou řeky nebo horská pásma. Svazek izoglos také může probíhat paralelně.

Hlásková změna je také omezena na určité časové období. Například každé české *a* se změnilo v *ě* po měkké souhlásce. Tato změna ovšem probíhala v období od 12. do 13. století. Navíc je i teritoriálně provedena, protože důsledně probíhá jen v Čechách a v severozápadní části hanáckých nářečí. Proto máme v češtině *naše kaše* (středočeská varianta pronikla do spisovné češtiny), ale ve slezských dialektech na východě *naša kaša*.

1.5 Podmíněné hláskové změny

Jedna zvuková změna je často závislá na existenci určitého hláskového prostředí. Například každé *g* se v češtině ve 12.-13. století mění v *h* bez výjimky. Ale krátké *u* se mění v *i* jen po měkkém konsonantu, například *Juří* > *Jiří*.

Podmíněné hláskové změny se projevují i v morfologii, často způsobují nepravidelnosti v paradigmatu. Například praslovanské palatalizace měnily veláry v palatály před předními vokály. Tak v případě praslovanského **bogъ* došlo ve vokativu singuláru k palatalizaci *g* > *ž* na tvar *bože*. Tyto tvary jsou dobře doloženy ve staroslověnině. Předpokládá se, že tato první palatalizace probíhala v 5. století. Druhá palatalizace ale následovala až po monoftongizaci diftongů, kdy vznikly nové přední vokály. Tvar nominativu plurálu byl původně **bogoi* > *bogi*, ovšem palatalizace před těmito vokály je již jiná, *g* se mění na *z* tedy *bozi*. Jedna změna tak navazuje na druhou a výsledkem je znepravidlení původně pravidelného paradigmatu.

Jako podmíněné hláskové změny mohou být považovány i určité morfemické podmínky. Například hlásky na konci slova, tedy v koncové slabice, často podléhají změnám, které se nevyskytují jinde ve slově. Na konci slova (v auslautu) nemá například sanskrt více než jeden konsonant: *ábhār* "on nesl" < **á-bhār-s-t*.

V jazycích, které mají silný přízvuk na začátku slova, dochází ke změnám v popřízvučných slabikách. V západní germánštině původní *i* a *u* v poslední slabice zmizelo po dlouhé slabice, ne však po krátké: starohornoněmecky *gast* < **gastiz* "host", ale *wini* "přítel" < **winiz*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 2

Jaká podmínka musí být splněna, aby proběhla přehláska *aj* > *ej* ve slově *vajce* > *vejce*, ale *vajec*?

1.6 Relativní chronologie hláskových změn

Hláskové změny mohou vzhledem k sobě probíhat v určitém pořadí. U historických změn, u kterých víme, že proběhly, ale nemůžeme je přesně datovat, hovoříme o relativní chronologii. Jedna změna musela proběhnout před druhou, ne naopak. Jinak bychom měli rozdílný výsledek.

Jednou z nejdůležitějších změn v germánských jazycích je Grimmův zákon. Grimmův zákon se týká původně PIE (protoindoevropských) souhlásek, konkrétně ploziv, a zahrnuje tři změny:

PIE neznělé plozivy se frikativizují (srv. latinské *pēs*, *pedis*, řecké *πούς* s anglickým *foot* a německým *Fuß*);

PIE znělé plozivý se desonorizují (srv. latinské *decem* nebo řecké *δέκα* s anglickým *ten*);

PIE aspirované plozivý ztrácí aspiraci (srv. sanskrtské *bhrātṛ* s českým *bratr*, anglickým *brother* a německým *Bruder*);

Tento zákon má ovšem výjimky. Jednou z nich je Vernerův zákon. Ten říká, že neznělé hlásky vzniklé Grimmovým zákonem se staly znělými, pokud následovaly po původně nepřízvučné slabice:

PIE	*p	*t	*k	*k ^w						
Grimm	*f	*θ	*x	*x ^w					*s	
Verner	*f	*β	*θ	*ð	*x	*ɣ	*x ^w	*ɣ ^w	*s	*z

Tím je také vysvětlen rozdíl vývoje indoevropských slov **patēr* "otec" a **b^hrātēr* "bratr" do pragermánštiny. Očekávaný pragermánšský tvar je **faþar*, ale místo toho máme **fadar*. Původní tvar **b^hrātēr* se vyvíjí očekávaně na **brōþar*. Řešení ukazuje védština, která zachovává původní místo přízvuku: *pitá* versus *bhrātā*. Nepravidelnost ve **faþar* je tedy způsobena Vernerovým zákonem.

Oba zákony proběhly již v pragermánštině, ale přesná datace není možná, protože z té doby nemáme žádné písemné doklady. Víme, že oba zákony probíhaly ještě v době, kdy pragermánština měla pohyblivý přízvuk, protože právě ten je způsobuje funkci Vernerova zákona. Po obou zákonech tedy muselo následovat ustálení přízvuku na první slabice, protože to pak způsobuje pozdější redukci slabik koncových.

Relativní chronologie je tedy následující:

PIE **patēr*

GZ **faþár*

VZ **fadár*

Ustálení přízvuku **fadar*

1.7 Typy hláskových změn a fonemický systém

Podle vlivu na fonemický systém můžeme rozlišit následující typy hláskových změn:

1.7.1 ZMĚNA A>B

Foném A se mění na foném B, který v systému předtím nebyl. Tato změna je poměrně vzácná. Například praindoevropské **k'* se mění v sanskrtu na *ś*, **k'mtóm* "sto" > *śatám*. Sanskrit neměl foném *ś*, který touto změnou vznikl a byl zařazen do systému.

1.7.2 SLOUČENÍ A, B > B

V pragermánštině každé *o* splynulo *a*. V indoíráňštině splynulo *r* a *l* do *r*. Podobně splynulo pragermánské **z* a **r* do jednoho fonému **r*. Tak pragermánské **aiz-* "kov" a *air-* "posel" se reflektují jako homonymum *ār* ve staroangličtině.

1.7.3 ZTRÁTA A > 0

V keltských jazycích zmizelo počáteční *p*, např. **ph₂tēr* "otec", staroirsky *athir*.

1.7.4 ROZVĚTVENÍ: A >A, B; A >B, C

Většinou jde o hláskové změny podmíněné okolím, například latinské *genus, generis* < *geneses*.

Původní **k^w* dává v řečtině *k* před nebo po *u* a před *j*; dále *t* před *e, i* a *p* v ostatních případech. Tak se původní kořen **k^wel* reflektuje v *téllomai* "otáčet se", *boukólos* "pastýř krav", *aipólos* "pastýř koz".

1.7.5 VZNIK FONÉMU: 0 >A

V řečtině je od nominativu singuláru *anēr* tvar genitivu *andros* z původního **anros*. Mezi *n* a *r* je vloženo *d* pro usnadnění výslovnosti. Příčiny hláskových změn

Faktory ovlivňující hláskové změny mohou být inherentní (přítomné v jazyce) nebo externí.

Jedním z inherentních faktorů je usnadnění výslovnosti. To je patrně jedna z nejdůležitějších příčin. Další příčinou je pozice a síla přízvuku. Silný počáteční přízvuk většinou způsobuje redukci či zánik následujících hlásek. Dalším faktorem je struktura fonemického systému. Pokud v něm existuje nějaká mezera, jazyk má snahu ji zaplnit. Například jestliže v jazyce existuje opozice znělých a neznělých konsonantů *t:d, p:b*, ale ne *g:k*, pak tato mezera povede ke vzniku *k*, pokud v jazyce jako protějšek ke *g* existuje jen frikativa.

Mezi externí faktory patří vliv jiných jazyků a dialektů. Typickým případem je vliv substrátu. Sanskrt má retroflexní konsonanty, které nejsou v jiných indoevropských jazycích. Naopak neindoevropské jazyky je mají, takže sanskrt byl těmito původními substrátovými jazyky ovlivněn. Naopak superstrátové jazyky mohou překrýt původní jazyk, například germánský jazyk Franků převrstvil původní latinu ve Francii, aby nakonec sám vymizel.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Popište následující změnu z hlediska rozvětvení a sloučení fonémů:

PIE	<i>*trno-</i>	<i>*stā-</i>	<i>*drno-</i>
PGm	<i>*burna-</i>	<i>*stand</i>	<i>*turna-</i>
stangl.	<i>born</i> "trn"	<i>standan</i> "stát"	<i>*torn</i> "hněv"

SHRNUTÍ LEKCE

V lekci byl podán výklad o hláskových změnách a hláskových zákonech tak, jak byly postulovány mladogramatiky v 19. století a většina z nich stále zůstává v platnosti. Byly uvedeny nejdůležitější typy hláskových změn s příklady. Závěrečná kapitola se věnuje příčinám hláskových změn.

2 ASIMILACE HLÁSEK, JEJICH OSLABOVÁNÍ A ZTRÁTA

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o asimilaci a změnách s ní spojených. Je podána jejich základní typologie.

CÍLE LEKCE

Student chápe princip asimilačních změn. Umí vysvětlit jejich princip. Dokáže vyjmenovat některé důležité změny tohoto typu a zná příklady na tyto změny.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

asimilace, oslabování, palatalizace, umlaut, retroflexe, vokální harmonie, apokopa, synkopa, afereze, ztráta, kontrakce

2.1 Úvod

Asimilace jsou nejběžnější hláskové změny, které se vyskytují v důsledku usnadnění výslovnosti. Gótské *stibna* "hlas" zachovává původní konsonantickou skupinu *bn*, která byla západogermánských jazycích zjednodušena asimilací, viz staroanglické *stemn*, starohornoněmecké *stimma*, holandské *stem*.

Samotné slovo *asimilace* pochází z latinského *assimilāre*. To je složeno z původního prefixu *ad-*, kmene *simil-* a verbálního sufixu *-āre*. Koncové *-d-* prefixu je ovšem změněno tak, že se přízpůsobilo způsobu artikulace a znělosti následujícího konsonantu.

2.2 Asimilace částečná a úplná

Částečná asimilace znamená přízpůsobení jen jednoho distinktivního rysu druhému. Jinak si hlásky ponechávají stále svou vlastní identitu.

Latinský prefix *in-* se tak podléhá jen částečné asimilaci: *in + primere > imprimere* "dojmut"; *in + tendere > intendere* "zamýšlet".

Naopak ve výše uvedeném latinském *assimilāre* došlo k úplné asimilaci, kdy se koncové *-d-* prefixu *ad-* změnilo na stejnou hlásku, jako je hláska následující.

2.3 Asimilace regresivní a progresivní

Regresivní neboli zpětná asimilace byla uvedena v předchozím příkladě. Hlávka, která je vyslovena dříve, "předjímá" část distinktivních rysů nebo všechny rysy.

U progresivní asimilace je směr působení opačný. Dříve vyslovená hlávka působí na hlávku následující. Například pragermánské **wulnō* se asimilací mění na **wullō*, což máme doloženo ve staroanglickém *wull* "vlna". Podobně **fulnaz* > **fullaz*, staroanglické *full* "plný".

I progresivní asimilace může být částečná. Sanskrtské *ātman* "duch" se reflektuje v prákrtském *atpan* "sám".

Regresivní a progresivní asimilace mohou na sebe působit navzájem. Tak již zmíněné *ātman* se v prákrtech vyvíjí progresivní asimilací jednak na *atpan*, ale změna může pokračovat regresivní asimilací na *appan*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 3

Která asimilace se uplatňuje ve výslovnosti českého *prosba*?

2.4 Dálková asimilace

Výše uvedené příklady se týkaly kontaktní asimilace, kdy segmenty, které se ovlivňují, jsou bezprostředním kontaktem.

K asimilaci ale také dochází "na dálku", kdy se ovlivňují hlávky oddělené od sebe řadou jiných hlásek:

**penk^we* > **k^wenk^we* > latinské *quīnque* "pět"

**pek^wō* > **k^wek^wō* > latinské *coquō* "vařím"

**perk^wus* > **k^werk^wus* > latinské *quercus* "dub"

2.5 Umlaut

Umlaut neboli přehlávka je asimilace určité skupiny vokálu k jinému vokalickému segmentu v následující slabice. Typické příklady umlautu pocházejí z germánských jazyků, například **gastiR* > staroislandsky *gestr* "host". Zde jde o tzv. *i*-umlaut, kdy koncová slabika obsahující přední vokál mění kvalitu vokálu v kořeni.

Umlaut je ve většině germánských jazyků historickým procesem. V některých živých jazycích (němčina) je hláskově již nepodmíněný umlaut morfologizován jako ukazatel plurálu, např. *Gast - Gäste*. V moderní islandštině je ovšem umlaut stále živým jevem, například u-umlaut nacházíme běžně u substantiv v dativu plurálu, např. *hattur* "klobouk" - *höttum*.

V současné angličtině je umlaut neživý, ale setkáváme se s ním v některých tzv. nepravidelných tvarech plurálu, které ovšem v době svého působení byly výsledkem zcela pravidelného vývoje: *man - men, woman - women, mouse - mice, louse - lice, goose:geese, tooth - teeth, foot - feet*.

2.6 Vokální harmonie

Vokální harmonie, podobně jako umlaut, je asimilační proces který ovlivňuje celou třídu vokálů a je podmíněn jinou třídou vokálů v sousedních slabikách.

Vokální harmonie se svým charakterem podobá umlautu. Obecně je ale u jazyků, které vokální harmonii mají, dost těžké stanovit dobu, kdy vznikla, protože tato vokální harmonie probíhá velmi dlouho, dokonce až do prajazyků.

Typickým jazykem s vokální harmonií je finština. Vokální harmonie je způsobena vokalizmem kořenů a ovlivňuje vokalizmus sufixů podle distinktivního rysu +/-front a +/-round. Tím vzniká rozdíl mezi *suoma-lainen* "Fin" a *venä-läinen* "Rus" nebo *tuoli-lla* "na židli" a *pöydä-llä* "na stole". Vidíme, že v sufixech alternují vokály podle toho, který vokál v kořeni předchází.

2.7 Kontrakce

Kontrakce může být rovněž charakterizována jako asimilační proces. Při kontrakci jde o vznik dlouhých vokálů. Buď se jedná o kontrakci uvnitř slabiky, pak z diftongu vzniká dlouhý vokál:

PIE **bheid-* > PGm **bīt-* "kousat"

PGm **bait* > staroanglické *bāt* "kousl"

Kontrakce ovšem může probíhat tak, že se spojí dvě slabiky. To je typické pro pozdně praslovanskou kontrakci. Tam, kde bylo spojení vokál-j-vokál docházelo ke ztrátě intervokálního -j- a vzniku dlouhého vokálu. Na jeho kvalitu měl většinou vliv druhý vokál, jedná se tedy v principu o druh regresivní asimilace: *oje* > *oe* > *ee* > *é*.

dobroje > *dobré, moja* > *má, našeji* > *naší, toju* > *tú*.

Rozdílné výsledky měly kombinace s jery: *dobrъjъ* > *dobrý, pěšъjъ* > *pěší, stryjъcъ* > *strýc*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 4

Které zásadní morfologické změny přinesla pozdněpraslovanská kontrakce?

2.8 Palatalizace

Palatalizace znamená částečnou asimilaci konsonantu k sousednímu přednímu vokálu. Foneticky jde o vložení glidu *j* s následnou změnou způsobu a místa artikulace:

Latinské *centum* > italské *cento* /čento/ "sto"; francouzské *cent* /s-/

V praslovanštině proběhly celkem tři palatalizace, dvě regresivní a jedna progresivní.

První regresivní palatalizace mění *k* > č, *g* > ž, *ch* > š:

**kimst-* > *čestъ* "častý"; **gelēz-* > *želězo*; **duchētei* > *dyšati* "dýchat"

Druhá regresivní palatalizace mění *k* > c, *g* > dz/z > ch > s před předními vokály vzniklými z diftongů:

**kainā* > *čěna*; **nagai* > *nodžě*, **chair-* > *sěrbъ* "šedý".

Progresivní palatalizace dává stejné výsledky, jako druhá regresivní palatalizace. Konsonanty ovšem následují slabiku s předním vokálem, ale v následující slabice nesmí být labializovaný vokál *y* nebo *ɔ*:

**atikas* > *otъcbъ*; **kuningas* > *kъnędzъ*, **vichas* > *vъsbъ* "celý, všichni"

2.9 Oslabování

Oslabování znamená ztrátu artikulačního úsilí, výslovnost je tedy *lenis*.

Může jít o **znělost** konsonantů mezi vokály:

PGm **wulf* > staroanglicky *wulf* "vlk"

PGm **wulfōs* > staroanglicky *wulvas* "vlci"

Dalším krokem může být **frikativizace**:

Latinské *pacatum* > **pagado* > španělsky /*payado*/

Mezi další proces oslabování patří **degeminace** neboli změna gemináty v jednoduchý konsonant:

Latinské *cippus* > španělsky *cepo* "tyč"

Latinské *rattus* > španělsky *rato* "krysa"

Jiným výsledkem artikulačního úsilí je **rotacismus**, kdy z frikativy mezi vokály vzniká *r*:

Latinské **genesis* > *generis*

PIE **esō* > **ezō* > latinské *erō* "budu"

Konečným a extrémním výsledkem artikulačního oslabování je **ztráta** segmentu. Je zvláště běžná v koncových slabikách a ovlivňuje jak vokály, tak konsonanty:

Latinské *causa* > starofrancouzské *chose* /šozə/ > francouzské *chose* /šoz/ "věc".

Ke ztrátě jsou náchylné konsonantické clustery, u kterých často dochází ke zjednodušení:

**bharants* > sanskrtské *bharan* "nesoucí"

staroanglické *cnoccian* > anglické *knock* /nok/

staroanglické *cnāwan* > anglické *know*

Ztráta segmentu může být doprovázena jeho náhradním dloužením, jestliže tento segment byl mórový:

PGm **gans-* > staroanglicky *gōs* "husa"

PIE **nisdo-* > latinsky *nīdus* "hnízdo"

Ztráta vokálu na konci slova se nazývá **apokopa**:

staroanglické *nama* > anglické *name*

praslovanské **bereši* > české *berěš*

vulg. latinské *panem* > španělsky *pan*

Pokud dojde ke ztrátě vokálu ve slabice uprostřed slova, nazýváme tento jev **synkopa**:

latinské *calidum* > italské *caldo* "horký"

latinské *tremulāre* > italské *tremare* "třást se"

Synkopa může být i záměrná v důsledku poetizace slova:

Anglické *heaven* > *heav'n*, *over* > *o'er*, *ever* > *e'er*

Dojde-li ke ztrátě vokálu na začátku slova, jde o **aferezi**. V mnoha případech nejde o pravidelnou změnu, ale o jev spojený s rychlou výslovností, například anglické *arithmetic* > '*rithmetic*. Také může jít o poetickou dikci, například anglické *it is* > '*tis*; *upon* > '*pon*.

Historicky může k aferezi docházet v počáteční nepřízvučné slabice, která je tak oslabená:

řecké *epískopos* > vulg. latina *ebiscopus* > staroanglické *bisceop*

starofrancouzské *estable, estrange* > anglické *stable, strange*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 4

Jak se projevuje oslabování v angličtině a čím je způsobeno?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Pokuste se zjistit, zda v češtině máme následující změny: apokopa, afereze, oslabování, palatalizace. Které z těchto změn nacházíme v angličtině nebo v němčině?

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány asimilační změny konsonantů a vokálů a procesy s nimi spojené. Jednotlivé změny byly ilustrovány příklady z různých jazyků.

3 DISIMILACE, METATEZE, EPENTEZE A JINÉ ZMĚNY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o disimilaci a změnách s ní spojených. Je podána základní typologie dalších hláskových změn, jako je metateze, epenteze, haplogogie.

CÍLE LEKCE

Student chápe princip disimilačních změn. Umí vysvětlit jejich princip. Dokáže vyjmenovat některé další důležité hláskové změny a zná na ně příklady.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

disimilace, haplogogie, metateze, hláskové změny

3.1 Disimilace

Disimilace je opakem asimilace. Jde o rozlišení segmentů s podobnou nebo identickou výslovností. Týká se jak vokálů, tak konsonantů.

3.1.1 DÁLKOVÁ REGRESIVNÍ DISIMILACE

Dálková regresivní disimilace je poměrně běžná. Příklady mohou být uvedeny z různých jazyků. Například:

Latinské **medio-diēs* "poledne" se vyvíjí na *merīdiēs*;

Latinské *venēnum* "jed" dává do italštiny *veleno*.

Dálková disimilace zahrnuje i některé pravidelné jevy označené jako hláskové zákony. Typickým příkladem je **Grassmannův zákon** v řečtině a sanskrtu. Pokud aspirovaný konsonant byl následován dalším aspirovaným konsonantem v sousední slabice, pak první konsonant ztratil aspiraci. Tak z původního řeckého **thí-thē-mi* "dávám" máme *tí-thē-mi*. Podobně původní **dhā-dhā-mi* dává do sanskrtu *dādhāmi*.

3.1.2 DÁLKOVÁ ASIMILACE SOUSEDNÍCH SEGMENTŮ

Poměrně vzácná je dálková asimilace, která vzniká v důsledku kontaktu dvou sousedních segmentů. Typické příklady se týkají frikativ. Německé *sechs* s výslovností /zeks/ je výsledkem disimilace původních frikativ, jak ukazuje zápis.

V sanskrtu dochází v sekvenci dvou sykavek k disimilaci a první sykavka se stává okluzivou, například z kořene *vas-* "oblékat se", futurum *vas-sya* > *vatsya*.

3.1.3 DÁLKOVÁ PROGRESIVNÍ ASIMILACE

Je poměrně běžná. Například latinské *purpura* se do angličtiny vyvíjí jako *purple* s disimilací *r* na *l*. Podobně latinské *marmor* se do angličtiny přejímá jako *marble*.

3.1.4 PROGRESIVNÍ DISIMILACE V SOUSEDNÍCH SEGMENTECH

Tato změna je poměrně vzácná. Latinské *hominem* se přejímá do staré španělštiny jako *omne* > *omre* s novošpanělské *hombre*. Podobně *nomen* > *nomre* > *nombre*.

3.1.5 ÚPLNÁ A ČÁSTEČNÁ DISIMILACE

Disimilace je sice opak asimilace, ale to neplatí pro rozdíl mezi úplnou a částečnou disimilací. Úplná disimilace totiž znamená ztrátu segmentu a má většinou nepravidelný vývoj, netýká se všech případů.

Řecké **Leukaliōn* > *Deukaliōn* (vlastní jméno)

**Leukaliōn* > *Leukariōn* (vlastní jméno)

Vidíme, že zde nedochází ke ztrátě, ale k disimilaci, nicméně vývoj není pravidelný. To je typické pro likvidy. V následujícím příkladě je vývoj rovněž nepravidelný: v jednom případě dochází k disimilační ztrátě, v druhém případě disimilace neprobíhá:

Anglické *library* > /laybəri/

Anglické *contrary* > nezměněno

3.1.6 HAPLOLOGIE

Zvláštním případem disimilační ztráty je ztráta celé slabiky před nebo po foneticky podobné nebo identické slabice.

Latinské **nutrītrīx* se vyvíjí na *nutrīx* "zdravotní sestra".

Dvě slabiky nemusí být nutně identické. Do musí být identické, jsou konsonanty:

homérská řečtina *amphiphoreús* > *amphoreús* "dvouuchá nádoba"

Nebo musí být identická sekvence konsonantu a následného vokálu:

Latinské *trierarchus* > *trierchus/triarchus* "kapitán triéry"

3.1.7 DIFTONGIZACE

Pokud řekneme, že kontrakce znamená druh asimilace, pak diftongizace je disimilační proces.

Diftongizovat se mohou dlouhé vokály, což je v zásadě proces rozdělení mór:

staroanglické *bītan* > novoanglické *bite* /bajt/

staroanglické *rīdan* > novoanglické *ride* /rayd/

Diftongizace se ale netýká jen dlouhých vokálů, ale také krátkých. Tady ovšem nemůžeme počítat s vysvětlením distribuce mór, ale spíše se jedná o vnitřní diferenciaci segmentu:

latinské *nostrum* > španělské *nuestro*

latinské *terra* > španělské *tierra*

KONTROLNÍ OTÁZKA 5

Ve kterém století probíhá diftongizace typu *strýc* > *strejc* v češtině?

3.2 Metateze

Metateze znamená výměnu pozice konsonantů. Je poměrně běžná.

Latinské *parabola* > španělské *palabra* "slovo"

Latinské *periculum* > španělské *peligro*

Metateze je často nepravidelná. Například likvida se metatezuje s okluzivou v následujících příkladech:

staroanglické *bridd* > novoanglické *bird*

frist > *first*

ale už ne v následujících příkladech:

staroanglické *bricg* > novoanglické *bridge*

crisp > *crisp*

Metateze je důležitým jevem ve slovanských jazycích. Probíhala ke konci praslovanštiny a byla spojena se změnami akcentu.

3.2.1 SLOVANSKÁ METATEZE LIKVID

Metateze likvid ve slovanských jazycích je diachronní proces, kdy koncem praslovanštiny docházelo k přesmyknutí likvid *r* a *l* a vokálů s nimi sousedících. Jedná se především o diftongické spojení VR, tedy vokál a likvida v původních praindoevropských skupinách **or*, **ol*, **er*, **el*, které byly součástí slabičného jádra.

Metateze likvid probíhala jak v počáteční pozici tvaru slova #ORT (*T*=konsonant mimo "j" a likvidy), které bylo odstraněno dřívější palatalizací alveolár), např. **olkъtb* > č. *loket*, tak v pozici TORT, kdy metateze probíhala i ve slabice s iniciálou, např. **gordъ* > č. *hrad*. Výsledkem metateze je resylabifikace slovního tvaru **ol.kъ.tb* > **lo.kъ.tb*, **gor.dъ* > **gra.dъ*. Vokalické jádro je kvalitativně modifikováno pod původní praslovanštinou akcentuací. To se týká především ORT pozice: **ôlkъtb* > č. *lôket* (původní cirkumflex), **ôlnъ* > č. *laň* (původní akut).

Ve skupinách TORT nastává ve východoslovanských jazycích tzv. *polnoglasie*, kdy se skupina TORT mění na TOROT. K metatezi tedy nedochází, ale slabika je vnitřně rozšířena o "imitativní" vokál stejný, jako původní vokál v TORT, např. **gôrdъ* > rus. *górod*, **gôrchъ* > *goróch*. Pozice ruského přízvuku na *polnoglasie* je závislá na původní akcentuaci. Při metatezi tvaru s původním cirkumflexem je ruský přízvuk na první slabice *polnoglasie*, při metatezi pod původním akutem je na slabice druhé. Substantiva původního akcentuačního paradigmatu APb mají obě slabiky *polnoglasie* nepřízvučné, např. **melkò* > *molokó*, **poltъnò* > *polotnó*. Totéž platí o derivátech, které mají přízvuk na prefixu nebo sufixu: **pámorzъ* > ukr. *pámoroz*, **korvîna* > ukr. *korovýna*

Příklady metateze likvid:

1) ORT akut

	Ru	Pol	Pb	Cz	CentSlov	S-Ch	Sln
	<i>Bulh</i>						
<i>*ôrdlo</i>	<i>ráló</i>	<i>radło</i>	<i>râdlü</i>	<i>rádlo</i>	<i>radlo</i>	<i>ràlo</i>	<i>ráló</i>
	<i>ráló</i>						
<i>*ôrkъ</i>	<i>rak</i>	<i>rak</i>		<i>rak</i>	<i>rak</i>	<i>ràk</i>	<i>ràk</i>
	<i>rak</i>						

2) ORT cirkumflex

<i>Ru Bulh</i>	<i>Pol</i>	<i>Pb</i>	<i>Cz</i>	<i>CentSlov</i>	<i>S-Ch</i>	<i>Sln</i>
* <i>ōlbōdъ</i> <i>lébed'</i> <i>lébed</i>	<i>łabędź</i>		<i>labuť</i>	<i>labuť</i>	<i>lābūd</i>	<i>labód</i>
* <i>ōlkъtъ</i> <i>lókoť</i> <i>lákъt</i>	<i>łokieć</i>		<i>loket</i>	<i>lakoť</i>	<i>lākat</i>	<i>lakât</i>
* <i>ōlni</i> <i>loni</i> <i>lāni</i>	<i>łoni</i>		<i>loni</i>	<i>lani</i>	<i>lāni</i>	<i>lāni</i>

3) TORT akut

* <i>běrmę</i> <i>berémja</i> <i>bréme</i>	<i>brzemie</i>		<i>břímě</i>	<i>bremä</i>	<i>brëme</i>	<i>bréme</i>
* <i>běrza</i> <i>berěza</i> <i>brezá</i>	<i>brzoza</i>	<i>brezá</i>	<i>bříza</i>	<i>breza</i>	<i>brëza</i>	<i>breza</i>
* <i>bōlna</i> <i>boloná</i> <i>blaná</i>	<i>łona</i>		<i>blána</i>	<i>blana</i>		<i>blāna</i>

4) TORT cirkumflex

* <i>bêrgъ</i> <i>béreg</i> <i>brjag</i>	<i>brzeg</i>		<i>břeh</i>	<i>breh</i>	<i>br̥jēg</i>	<i>brêg</i>
* <i>bêrstъ</i> <i>bérest</i> <i>brjast</i>	<i>brzost</i>		<i>břest</i>	<i>brest</i>	<i>br̥jēst</i>	<i>brēst</i>
* <i>bōlgo</i> <i>bólogo</i> <i>blágo</i>	<i>łogo</i>		<i>blaho</i>		<i>blāgo</i>	<i>blago</i>

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Popište, jakým způsobem se uvedené metateze likvid reflektují v jednotlivých slovanských jazycích.

3.3 Epenteze

Epenteze je změna, která má opačný průběh, než ztráta segmentu. Epenteze vkládá segment do slabiky.

3.3.1 EPENTEZE KONSONANTU

Konsonant může být vkládán mezi nasálu a ne-nasálu z důvodu usnadnění artikulace:

pražecké **anros* > *andros* (Gsg "člověk")

pražecké **amrotos* > *ambrotos* "nesmrtelný"

pralatinšské **dēmsei* > *dēmpsī* "odnesl"

Ve slovanských jazycích máme tzv. epentetické *l*, které vzniká při zjednodušení výslovnosti palatalizovaných labiálů v praslovanštině.

Skupiny *pj*, *bj*, *mj*, *vj* se tak začaly měnit na *pl'*, *bl'*, *ml'*, *vl'*. Tento jev se ovšem týká východoslovanských jazyků, staroslověnštiny, srbštiny-chorvatštiny a slovinštiny, například: *zemja* > staroslověnsky *zemlja*; *kapja* > staroslověnsky *kaplja*.

3.3.2 EPENTEZE VOKÁLU

Epentetický vokál se vkládá pro usnadnění výslovnosti skupiny konsonantů, většinou jde o iniciální nebo mediální pozice ve slově:

**rkstos* > latinské *ursus*, řecky *arktos* "medvěd"

latinské *spiritus* > španělsky *espíritu* "duch"

latinské *schola* > španělsky *escuela* "škola"

KONTROLNÍ OTÁZKA 6

Který segment se vkládá do slova *pronunciation* k usnadnění výslovnosti?

SHRNUTÍ LEKCE

V uvedené lekci byly probrány příklady disimilace a její typologie. Dále bylo pojednáno o jiných hláskových změnách, jako metateze a epenteze. Změny byly ilustrovány příklady.

4 ANALOGIE A JEJÍ PRINCIPY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o analogii a změnách s ní spojených. Je podána základní typologie a uvedeny příklady.

CÍLE LEKCE

Student chápe princip analogických změn. Umí vysvětlit jejich princip. Dokáže vysvětlit motivaci analogických změn.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

hláskosloví, morfologie, syntax, analogie, paradigmata

4.1 Úvod

Zatímco hláskové změny mohou být vysvětleny čistě fonetickými nebo fonologickými důvody, jiné změny, které ovlivňují strukturu slova, nejsou na těchto důvodech závislé. K těmto změnám patří analogie.

Funkcí analogie je vytvářet morfologické, syntaktické nebo sémantické tvary, které jsou podobné ve své struktuře.

4.2 Vyrovnávání

Analogické procesy se liší ve stupni pravidelnosti. Pokud jde o termín vyrovnávání, parametrem, který je ovlivněn analogickým procesem je celé paradigma. Paradigma je množina tvarů daného slova. Může se jednat o nominální nebo verbální paradigma. Vyrovnávání tedy zasahuje ohebné slovní druhy.

Vyrovnávání znamená částečnou nebo úplnou eliminaci morfofonemické alternace v paradigmatu.

Staroanglické verbální paradigma slovesa "vybrat si" mělo morfofonemickou alternaci mezi *s*, *z* a *r*. Důvodem byl Vernerův zákon a rotacismus. Analogicky byly tvary tohoto slovesa vyrovnány v moderní angličtině ve prospěch *z*:

	staroangličtina	moderní angličtina
pres.	cēozan	choose /z/
past sg.	cēas	chose /z/
past pl	curon	chose /z/
past ppl.	gecoren	chosen /z/

Podobná situace je v němčině. Starohornoněmecké tvary stejného slovesa byly *kiusan*, *kōs*, *kurun*, *gikoran*. V moderní němčině jsou sice tvary opět nepravidelné, ale hláskově je kořen vyrovnán ve prospěch koncového *r*: *küren*, *kor*, *koren*, *gekoren*.

Analogické změny neprobíhají okamžitě. Po určitou dobu vedle sebe existují **dublety**.

Ne všechny tvary jsou eliminovány analogií. Dokonce i dnes máme po stech letech běžně používané tvary, které analogickému vyrovnání unikly. Typickým příkladem jsou tvary minulého času anglického slovesa *be*, které mají nepravidelné tvary *was*, *were*.

Paradigmatickému vyrovnávání nepodléhají jen konsonanty, ale také vokály. V předchozím příkladě bylo uvedeno sloveso *cēozan*, které vyrovnává i kořenový vokál *o*. Jiným příkladem může být starohornoněmecké sloveso *biutan* "nabídnout":

	starohornoněmecky	moderní němčina
pres.	biutan	bieten
min.č.	bōt	bot
min.č.pl.	butun	boten
min. part.	gibotan	geboten

V moderní němčině je sloveso stále nepravidelné, ale na rozdíl od infinitivu/prézentního tvaru má kořen vyrovnaný ve prospěch vokálu *o*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 7

Staročeské sloveso *píti* mělo tvary *p'ú*, *pieš*, *pie*, *pieme*, *piete*, *p'ú*. Podle čeho bylo později analogicky vyrovnáno?

4.3 Produktivita

Ve většině jazyků jsou určité morfologické kategorie produktivnější, než jiné, alternativní. Produktivní kategorie jsou typické velkým množstvím jednotek. Typickým příkladem je plurál *-s* v moderní angličtině, který až na několik výjimek převažuje u slov domácího i cizího původu.

U slov cizího původu (zvláště latinských a řeckých) máme dosud dublety, ale produktivita sufixu *-s* je taková, že původní tvary plurálu nezabraňují jejímu šíření a používání:

forum : *fora* > *forums*

stadium:*stadia* >*stadium*

cactus: *cacti* >*cactuses*

4.4 Reinterpretace

Morfologická reinterpretace znamená mylnou dekompozici slova a použití jeho části jako morfologický model.

Anglické slovo *hamburger* znamenalo "hamburský řízek", je tedy spojeno se slovem *Hamburg*, podobně jako *wiener*, *frankfurter*. Výrobky tedy označovaly místo, odkud pocházely nebo kde byly vyráběny. Slovo *hamburger* ovšem začalo být chápáno tak, že obsahuje základ *ham* "šunka", ačkoliv původní výrobek byl vyroben z hovězího masa. Extrahovaná část *-burger* pak začala sloužit jako model vytváření nových výrobků, odtud *cheeseburger*. Samotné *hamburger* přestalo být chápáno jako slovo příbuzné se slovem *Hamburg*, ale stalo se označením výrobku. Proto může být i spojení *cheese hamburger*.

Podobně staroanglické *hād* mělo význam "charakter, podmínka". Zcela běžně se používalo samostatně, například *cīld-hād* "child condition". Slovo se později stalo sufixem, kterým se vytváří abstrakta: *brotherhood*, *motherhood*, *nationhood*.

4.5 Morfologické vyrovnávání

Morfologické vyrovnávání alternací kořene vede ke zpravidelnování tvarů, které mají jiné tvary v důsledku supletivismu. Supletivismus znamená použití různých kořenů nebo kmenů pro tvary stejného slova, například anglické *go* - *went*.

Příklady mohou být uvedeny pro stupňované tvary adjektiv:

starohornoněmecky: *ubil* *wirsiro* *wirsisto*

nová němčina: *übel* *übler* *übelst*

KONTROLNÍ OTÁZKA 8

Jak je výše uvedené adjektivum stupňováno v češtině analogickým vyrovnáním?

Vyrovnávání může také vést k situaci, kdy oba kořeny vytvoří nová slova s rozdílným významem. Tak kořen *din-* "jíst hlavní jídlo" a *dejeun-* "snídat" tvoří dnes samostatná slova z původního nepravidelného paradigmatu:

latina	starofrancouzština	nová francouzština	
1pl. *disiēiūnāmus nons	disnjons	dî nons	déjeu- nons
1sg. *disiēiūnō	desjune	dîne	déjeune

4.6 Proporční analogie

Na rozdíl od angličtiny, kde umlaut v plurálových tvarech substantiv byl jako produktivní kategorie eliminován a dnes je omezen pouze na několik slov: *foot - feet*, apod., v němčině došlo ke generalizaci umlautu jako markeru plurálových tvarů:

starohornoněmecky	nová němčina
gast : gesti	Gast : Gäste
boum: bouma	Baum : Bäume

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Pokuste se aplikovat jednotlivé druhy analogie na příklady z vývoje češtiny.

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány některé příklady analogie jako hláskově nepodmíněného jevu sloužícího k vyrovnávání tvarů. Jednotlivé pasáže se týkaly produktivity, vyrovnávání, re-interpretace a proporční analogie.

5 SÉMANTICKÉ ZMĚNY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Lekce podává výklad o sémantických změnách slov v průběhu jejich vývoje. Jde především o zužování nebo rozšiřování významu, přenášení významu a různé opisné tvary v důsledku tabuizace slov. Vysvětleny jsou rovněž příklady na sémantické paralely a sémantická pole.

CÍLE LEKCE

Student chápe principy zužování a přenášení významu mezi slovy. Dovede vysvětlit pojmy sémantické paralely a sémantická pole. Rozumí pojmu tabu a dokáže uvést příklady.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

Metafora, metonymie, sémantické paralely, sémantická pole, tabu

5.1 Úvod

Jedním z hlavních úkolů etymologie je rekonstrukce původního tvaru lexikálních jednotek. To je ovšem jen jedna část rekonstrukce. Druhá část je stránka obsahová, tzn. původní význam.

Například české slovo *kněz* a polské *ksiądz* je srovnatelné s východoslovanským *knjaz'* ve významu "kníže, princ" a lužickým *knjez/kněz* ve významu "pán". Praslovanská podoba je rekonstruována jako **kъnędzь*. Toto slovo bylo do praslovanštiny přejato z germánského **kuningaz* ve významu "panovník, vládce".

Původní význam se specifikoval u východních Slovanů. U západních Slovanů mimo lužičtinu došlo pak k přenosu označení pro světskou vrchnost na vrchnost církevní.

Sémantické změny a rekonstrukce nepodléhají podobným zákonům jako zákony hláskové. Rekonstrukce původního významu je tedy možná jen s určitou mírou pravděpodobnosti.

5.2 Zužování a rozšiřování významu

Jedná se o běžné sémantické změny. Slova původně obecnějšího významu dostávají význam konkrétnější. Zvětšuje se jejich obsah, ale zmenšuje rozsah označení. Naopak generalizace významu znamená ubývání sémantických znaků. Zmenšuje se obsah slov, ale zvětšuje rozsah.

Například slovo *žito*, které ve staročeštině označuje "obilí", místy označuje "pšenici" a na východoslovanském teritoriu dokonce nářečně "ječmen". Došlo ke zúžení obecnějšího významu na význam konkrétní, ale různě na slovanském území.

Podobně je tomu i se slovem *pivo*, které je odvozeno od slovesa *pít*. Původně znamenalo "pití, nápoj". Tak je tomu ještě ve staroslověněštině, staročeštině a staroruštině. Dnes však je jeho význam specializovaný a označuje pouze určitý druh alkoholického nápoje.

Slovo *zápasit* znamenalo původně druh boje, kdy se protivníci drželi za pasy. Dnes je rozšířen na kterýkoliv druh sportu, kde proti sobě soutěží dva nebo více protivníků.

5.3 Přenášení významu

Význam slova se může měnit přenášením významu. Buď jde o metonymii, tedy přenesení významu na základě věcné souvislosti, nebo o synekdochu, kde dochází k přenesení části na celek a naopak, nebo o metaforu, kdy se přenáší význam na základě vnější podobnosti.

Z živého jazyka známe řadu polysémních výrazů, které vznikly právě takovými postupy. Například *koruna* "mince" je metonymicky vytvořený podle významu *koruna* jako ozdoba hlavy a symbol hodnosti panovníka. Ten byl také na líci mince. *Koruna* stromu je pak metafora založená na tvarové podobnosti stavby větví a tvaru předmětu.

Slovo *mouka* je všeslovanské, nacházíme ho ve všech slovanských jazycích mimo bulharštinu. Je praslovanský tvar je **moka*. Kořen **mok-* je ablautovou variantou od kořene **mek-*, který máme ve slově *měkký*. Tento kořen je ovšem možné identifikovat s kořenem obsaženým v litevském *minkýti* "hníst něco měkkého, míchat kaši", staroanglickém *men-gan*, sanskrtském *mačate* "drobí, rozmělnuje". České *mouka* je tedy prapříbuzná s adjektivem *měkký* a znamenala asi "materiál hnětený, změkčovaný pro budoucí pečivo."

5.4 Deteriorace a meliorace

Jiným typem sémantických posunů jsou významové přechody vyplývající ze změny hodnocení. Buď jde o zhoršování významu (deteriorace) nebo o zlepšování významu (meliorace).

České slovo *páchnout* má význam "smrdět". Tím se ale liší od ruského *pachnut'*, které má význam neutrální, tedy "vydávat pach, vůni". Protože ještě u B. Němcové nacházíme *páchnout* ve významu "vonět", jedná se v češtině o deterioraci významu.

Sémantický vývoj až k výsledné opozici je někdy dosvědčen u jednoho slova v jednom jazyce. Například ruské *bescennyj* má význam "drahocenný, neocenitelný", archaicky také "bezpečný". Jedná se o výsledek různého chápání výchozího tvaru *bez ceny*.

Také lidová etymologie se uplatňuje jako významný činitel působící na změnu významu. Mylným ztotožněním jednoho slova s podobně znějícím dochází i ke změně významu. Například české slovo *bodrý* je výpůjčka z ruštiny. Vychodí praslovanská podoba je **bьdrь*. To, že jde o výpůjčku, prozrazuje vývoj jerů, v češtině by muselo být *bedrý*. Původní indoevropský kořen je **bhudh-/bhoudh-*, který je základem slov *bdít, budít, bedlivý*. Původní význam slova *bodrý* byl tedy "čilý, plný života, radostný", tak, jak je tomu dosud v ruštině. V češtině ale toto slovo nabylo významu "dobrácký, poctivý", patrně příklonem k adjektivu *dobrý*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 9

České adjektivum *pitomý* je odvozeno od starého slovesa *pitati* "živit". Proč došlo k deterioraci významu?

5.5 Wörter und Sachen

Při rekonstrukci významu jsou nutné i speciální znalosti věcné, které ukazují souvislosti slov s věcmi, které označují nebo původně označovaly.

České adjektivum *červený*, staročesky *črvený* je obecně slovanské. Dnešní mluvčí těžko vidí souvislost se substantivem *červ*, které je rovněž obecně slovanské. Existuje ovšem sloveso **čьrviti* "barvit červcem", které je odvozeno od *červ* < **čьrvь*. Určitého druhu červa se totiž užívalo jako suroviny k získávání červeného barviva. Abychom souvislost *červený-červ* pochopili, musíme mít znalost starších výrobních technik. Na základě pouhé etymologie by byla souvislost nejasná.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Z etymologického slovníku nebo z publikace *Dědictví řeči* zjistěte proměny významu slova *nohavice* v češtině.

5.6 Sémantické paralely

Existence jistého konkrétního sémantického vztahu, prokázaného v některém jazyce nebo jazycích, slouží jako podpůrný argument pro uznání téhož výchozího vztahu mezi lexikálními jednotkami, jejichž etymologický význam se hledá.

Například české slovo *skot*, které je přejato z germánštiny a má ekvivalenty v německém *Schatz* "poklad", gótském *skatts* "peníz", staroislandském *skattr* "poklad". Význam "dobytek" je na gemánské půdě doložen pouze ve staré frištině, kde *sket* znamená "dobytek, peníze". Významová spojnice dobytek-peníze má paralely v latinském *pecus* - *pecūnia* "dobytek- peníze/majetek" nebo anglickém *fee* "odměna" a staroanglickém *feoh* "skot". Dobytek tedy ve starých společnostech představoval jednak jmění, jednak platidlo.

5.7 Sémantická pole

Teorie sémantických polí vychází z komplexu starobylé životní nebo pracovní situace. Výklad celého daného sémantického pole má přitom být orientován na soubor lexikálních jednotek, organizovaných jako konfigurace jistých sémantických příznaků.

Například latinské *planta* "chodidlo, šlapka, rostlina" je možné vysvětlit ze způsobu sázení rostlin. Původní význam byl "chodidlo", jímž se při sázení přitlačovala kořená část sazenice k zemi. Odtud se vytvořilo i sloveso pro tuto činnost s významem "šlapat chodidlem při sázení" > "sázet", a z tohoto slovesa substantivum verbální s významem "to, co bylo vysázeno", tedy rostlina.

Nesouhlas v označování shodného pojmu ve skupině příbuzných jazyků může mít různé příčiny. Důvodem takové různosti může být například to, že jev označený v různých jazycích různými slovy byl objeven nebo vznikl až v době, kdy už příslušná jazyková skupina netvořila společenství a jev byl pojmenován v každé jednotlivé větvi nebo jazyce nezávisle na ostatních.

Zato rozdíl v základních slovech, která označují důležité pojmy, jejichž existenci můžeme pro starší období jazykových společenství předpokládat, je důsledkem zániku původně společného slova v některých jazycích a jeho druhotné náhrady.

Příčiny takového mizení slov z jazyka mohou být různé. Je to třeba důsledek hláskových změn a redukce tvaru. Dále sémantický posun slova nebo celého sémantického hnízda či slovotvorného typu, který se tak ocitl na periférii lexikální soustavy.

5.8 Tabu

Jinou častou příčinou zániku slov je tabu. Tabu je termín převzatý z polynéského jazyka Tonga. V jazykovědě se ho užívá při popisu zákazu užití daného slova v jazyce. Tabu existují ve všech známých kulturách a odkazuje na činnosti, jejichž zmiňování se společnost

chce vyhnout. Buď je zmiňování těchto činností nevhodné, nebo může podle představ způsobit i újmu na zdraví či smrt.

Jazyková tabu se týkají sexu, nadpřirozených bytostí, vyměšování, smrti, některých aspektů domácího a sociálního života.

Jako tabuizovaná jsou i některá zvířata. Z indoevropských jazyků známe jazykové tabu pro medvěda. Starý tvar **h₂rtk'os* je zachován v řeckém *arktos*, latinském *ursus* a sanskrtském *rkša-*. V jiných indoevropských jazycích byl tento tvar nahrazen opisem, například slovanské **medu-ēdb*, česky *medvěd*, doslova "jedlík medu". Litevské *lokys* znamená "lizoun", německé *Bär* zase "hnědák".

Pravá jména boží, ať už jednoho boha v monoteistických náboženstvích nebo určitých bohů v polyteistických vírách jsou často také tabuizovaná a známá jen určitým společenským vrstvám (kněžím). Někdy je tabuizované slovo natolik potlačeno, že ani neznáme jeho tvar, natožpak původ.

Tak se nevyslovuje jméno boží v Tóře. Tóra je psaná hebrejsky a jméno boží se píše tetragrammatonem JHVH, tedy bez samohlásek. Slovo se nevyslovuje, protože je tabuizované. Z obavy z magické manipulace s božím jménem a jeho znesvěcením se Bůh raději označoval opisnými tituly *'adonaj* "pán", *el šadaj* "bůh všemohoucí", později také *ha-baruch hu* "velebený". Nakonec se od 3. století prosadil opisný tvar *ha-kadoš baruch hu* "svatý, budiž požehnaný". Protože původní výslovnost JHVH byla zapomenuta a význam také, pozdější renesanční učenci mylně přisoudili tetragrammatonu výslovnost *Jahve, Jehova*.

V překladech se pak JHVH nahrazuje různě. Řecká Septuaginta má *kyrios* tedy "pán", latinská Vulgata *dominus* "pán", zatímco anglická King James Version Bible používá přepis JHVH jménem *Jehovah*, Český ekumenický překlad rozšířil toto slovo na *Bůh Jahve*.

V češtině se jako označení pro ďábla, jehož jméno nesmělo být vyslovováno vytvořilo pojmenování *čert*. Ale i toto slovo podléhalo tabu. Proto se začaly vytvářet opisy jako *rohatej*, nebo bylo komoleno do *čerchmant*.

Známe rovněž tabuové změny hláskové, kdy se slova prodlužují dodáváním slabik nebo vsouváním různých hlásek do slov. Jednoduchým příkladem je střídání *v/k* v násloví, například latinské *vermis* "červ", litevské *kirmis*.

Tabuizace ovlivňuje také místní jména, když se změnou politických nebo společenských poměrů vyplyne snaha odstranit nežádoucí asociace, které jméno vyvolává. Odtud typické přejmenovávání ulic se změnou politických poměrů:

Brno: *Kaiser-Franz-Josef-Platz* > *Freiheitsplatz* (Náměstí svobody) > *Školní náměstí*
> *Slovanské náměstí*

Fulnek: *Náměstí Adolfa Hitlera* > *Náměstí J.A. Komenského*

Nejde jen o přejmenování ulic, ale dokonce i celých vesnic. U nás v poválečné protiněmecké hysterii byly přejmenovány desítky obcí v pohraničí, například obec u Bruntálu *Spillendorf* byla po vysídlení přejmenována na *Oborná*.

Přejmenovávána jsou i města, například v roce 1868 japonské *Edo* bylo přejmenována na *Tokio* jako symbol nové éry japonské historie. *Sankt Petěrsburg* byl přejmenován na *Petrograd*, pak na *Leningrad* a opět zpátky na *Sankt Petěrsburg*, *Christiania* na *Oslo* apod.

Nové národy mění jména svých hlavních měst i zemí, aby tak symbolizovaly nezávislost a svobodu. Tak *Rhodesie* se změnilo na *Zimbabwe* a hlavní město *Salisbury* se stalo *Harare*, *Francouzský Súdán* na *Mali*, *Dahomey* na *Benin*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 10

Které tabu je vyjádřeno větou: *Svědilo ji tam, kde se tělo stýká se židli?*

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci bylo pojednáno o sémantických změnách slov v průběhu jejich vývoje. Jde především o zužování nebo rozšiřování významu, přenášení významu a různé opisné tvary v důsledku tabuizace slov. Vysvětleny jsou rovněž příklady na sémantické paralely a sémantická pole. Uvedena byla rovněž pracovní etymologická metoda *Wörter und Sachen*.

6 LEXIKÁLNÍ VÝPŮJČKY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o výpůjčkách. Následující pasáže se věnují typologii výpůjček a zvláštnostem při přejímání.

CÍLE LEKCE

Student chápe princip lexikálních výpůjček. Umí vysvětlit jejich motivaci a důvod. Dokáže vysvětlit charakter změn při přejímání.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

hláskosloví, morfologie, výpůjčky, kontakt

6.1 Úvod

Jazyky neexistují samostatně a ve vakuu. Vždy jsou v kontaktu s jinými jazyky nebo dialekty. Záleží na stupni kontaktu a vzájemném ovlivňování.

Poměrně snadné je povědomí cizosti to u nových přejímek. Slova jako *kompjútr*, *kliknout*, *cédečko*, *mobil* jsou zcela zřejmou přejímkou z angličtiny.

Daleko větší potíže působí identifikace starších výpůjček. Ty jsou totiž často při svém přejímání přizpůsobovány fonologickému systému daného jazyka. Například latinské *rosa* bylo přejato do staročestiny jako *róže*, hláskovým vývojem staročeským pak změněno na *ruože* a následně *róže*. Způsoby úprav nám pomáhají určit, kdy slovo mohlo být přejato. Například slovo *Markéta* z původního *Margareta* nemohlo být přejato ve 12. století, neboť v té době se každé *g* změnilo v *h*. Muselo být tedy přejato v době, kdy čeština *g* ztratila a nahrazovala jej nejbližší možnou hláskou.

Důležitou oblastí jsou tzv. kulturní slova. Jsou to výrazy z oblasti materiální kultury, pokroků v technologii, duchovní kultury atd., která se přejímají ze sousedního jazyka nebo jiných jazyků. Tak slovo *papír* je přejato z němčiny *Papier*, a to zase z latinského *papyrus*, to z řeckého *pápyros*, přičemž Řekové jej přejaly z egyptštiny.

Se zaváděním křesťanství přišla do našeho jazyka prostřednictvím němčiny rovněž latinská a řecká terminologie: *mše* z latinského *missa*, *kříž* z latinského *crux*, *mnich* ze starohornoněmeckého *muni* a to z latinského *monicus* převzatého z řeckého *monachos*, atd.

V současné době máme vrstvu slovní zásoby, která je přítomna v různé podobě ve většině jazyků Evropy či dokonce i světa. Hovoříme o tzv. evropeismech nebo internaciona-lismech. Například *auto, taxi, telefon, atom, literatura, ministr, revoluce, sport* atd.

Některá slova byla přejata několikrát a pokaždé s jinou formou a významem. Například latinské *hospitāle* bylo přejat jednak přes němčinu ve formě *špitál*, jednak přes francouzštinu ve formě *hotel*.

Někdy jen etymologická analýza odhalí společný původ zdánlivě nepříbuzných slov. Tak je to mu v českém *zed', figura* a *finta*, kde původní indoevropský kořen je *g'heidh- "tvořit z hlíny, stavět". Slovo *zed'* je slovanské, *figura* bylo přejato z latiny a slovo *finta* přešlo do češtiny z italštiny, ovšem přes němčinu.

6.2 Přejímání a další "získané jevy"

Slova často nejsou přejímána samostatně, ale dochází zároveň i k přejímání určitých kategorií. Masivní výpůjčky z francouzštiny, latiny a řečtiny (přes francouzštinu) vedly v angličtině k radikální přestavbě systému. Slova jako *equatable, legible, portable, derivation, deliberation, equation, deliverance, occurence*. Mnoho z podobných slov koexistuje s jinými výpůjčkami, z nichž jsou synchronně jasně vytvořeny, například *equate, derive, deliver*. Uvedená slova mohou tedy být analyzována tak, že obsahují základní slovo a sufix *-able/ible, -ation/ion, -ance/ence*. Angličtina tedy kromě přejímek získala i poměrně komplexní morfologii. Některé morfémy se začaly kombinovat i s domácími kořeny, například *-able: readable, laughable, drinkable, eatable*.

Francouzský způsob stupňování pomocí *plus* "více" (*beau - plus beau*) dal v angličtině vzniknout jevu, kdy máme v angličtině dvojí způsob stupňování *beautiful - more beautiful, long - longer*. Původní paralelní tvary se postupně omezily ve výskytu. Jednoslabičná adjektiva a dvojslabičná adjektiva zakončená na *-y* mají krátké stupňování, víceslabičná pak dlouhá. Důvodem pro toto omezení nebo specializaci byl tvar adjektiv. Domácí adjektiva jsou v angličtině většinou krátká, přejatá pak dlouhá.

KONTROLNÍ OTÁZKA 11

Co můžete říct z hlediska původu o anglických výrazech pro "otec" a "otcovský"?

6.3 Prestiž jako motivace přejímek

Zatímco mnoho slov je přejímáno proto, že pojmenovávají jména nových výrobků nebo kulturních jevů, určité oblasti slovní zásoby vyžadují zvláštní motivaci k tomu, aby byly z

jiného jazyka přejaty. Nejdůležitější z nich je prestiž daného jazyka. Jako příklad lze opět uvést angličtinu, a sice názvy pro domácí zvířata:

cow, bull, ox - beef

calf - veal

pig, hog, swine - pork

Tvary nalevo představují domácí anglické názvy. Tvary napravo jsou výpůjčkami z francouzštiny. Důvodem byla prestiž francouzské kultury a její pěstování ve vyšších kruzích po roce 1066 a s tím spojená i kultura stolování. To motivovalo přejímání názvů pro pokrmy ze zvířat, které byly podávány u stolu. Domácí slova zůstala vyhrazena místnímu obyvatelstvu, o čemž svědčí i složeniny, které jsou odvozeny od domácích, nikoliv od přejatých slov: *piggard/pig herd*, ale ne *porcard/pork herd*.

Podobný vliv francouzské kultury na přejímání slov měla její prestiž ve válečnictví, soudnictví, správě apod. Mnohé termíny z této oblasti nahradily domácí slova, například *royal* (domácí *king*, *kingly*, *queen*), *arms* (domácí *weapons*), *justice*, *legal* (domácí *law*) apod.

Na straně druhé základní slovní zásoba nebyla ovlivněna, francouzština nijak nenahradila základní slovní zásobu angličtiny typu *eat*, *sleep*, *moon*, *rain*, *do*, *have*, *be*, *this*, *the*, *or* apod.

6.4 Fonologické faktory při přejímání

Fonologické faktory při přejímání jsou jedny z nejdůležitější. Aby přejímka mohla v novém jazyce fungovat, musí být vyslovitelná. Znamená to, že cizí fonémy se přizpůsobují co možná nejvíce domácímu fonologickému systému.

Tak příjmení spisovatele *Thackeray* má v angličtině počáteční neznělou dentální frikativu. Ta se přejímá jako *s* ve francouzštině, ale jako *t* v mnoha jiných evropských jazycích.

Při nové přejaté výslovnosti rozhoduje také pravopis. Francouzské *rouge* je vyslovováno s velární vibrantou. Angličtina však tento foném nemá, proto ho nahrazuje svým oslabeným alveolárním *r*.

Na tvar přejímky má také vliv fonotaktika. Známé jsou příklady z japonštiny, která provádí poměrně značnou přestavbu původního slova v důsledku rozsáhlé epenteze:

basebal > *bēsubōru*

crawl > *kurōru*

Někdy jazyk přijme foném, který v jeho systému není a vyskytuje se pouze v přejatých slovech. Anglické /ž/ se objevuje v přejatých slovech z francouzštiny, jako *prestige*, *rouge*.

6.5 Kalky

Kalk je doslovný způsob překladu. Nejedná se o klasickou přejímku, ale o překlad morfologicky komplexního výrazu tak, že se původní výraz přeloží inovovanou kombinací domácích prvků, které víceméně kopírují strukturu tohoto výrazu.

Nejde tedy o zavádění cizích prvků do jazyka, ale o zavedení nových forem. Například anglické *world view* odpovídá německému *Weltanschauung*, z čehož bylo přeloženo. Na rozdíl od *Weltanschauung* však angličtina slovo z němčiny nepřejala, ale přeložila pomocí domácích prvků.

Jiné příklady:

francouzsky: *il va sans dire* - anglicky *it goes without saying*

anglicky: *chain smoker* - německy *Kettenraucher*

anglicky: *sky scraper* - německy *Wolkenkratzer*.

Všimněme si, že ve výrazu *Kette-n-raucher* němčina sice překládá původní slovo, ale zároveň zachovává pravidla kompozice zavedením konektému *-n-*.

Tvar *Wolkenkratzer* je příkladem přibližného překladu, nikoliv doslovného. *Sky* a *Wolk* si neodpovídají významově, označují jiné skutečnosti.

KONTROLNÍ OTÁZKA 12

Co můžete říct o současném českém výrazu *Mějte hezký den*?

6.6 Rod přejímek

Mimo přizpůsobení přejímky fonologickému systému nového jazyka je důležité také zařazení do kategorie rodu (pokud daný jazyk tuto kategorii rozlišuje).

Francouzské *garage* a jiná francouzská slova na *-age* jsou v němčině feminina: *die Garage*. Důvod je ten, že německá slova zakončená na *-e* mají tendenci být feminina. Problém je u slov, která se přejímají z angličtiny, protože tam kategorie rodu není výrazná. Němčina zde uplatňuje formální kritéria. Tak anglické *computer* zapadá do německé třídy substantiv činitelských nebo názvů prostředků zakončených na *-er*, například *Bäcker* "pekař", *Schaber* "škrabka", což jsou typická maskulina. Slovo *Computer* tedy bude v němčině maskulinem.

Slovo *Beatnik* bude rovněž maskulinem, ale ne kvůli formálním důvodům, ale kvůli sémantice. Jestliže se jedná o názvy osob, maskulinum je normálně nepříznakové označení.

Konečně případy typu *Meeting* jsou takové, kdy nelze uplatnit ani formální, ani sémantické kritérium. Slovu je tedy přidělen implicitní rod (default), což je u přejímek v němčině neutrum.

6.7 Motivace pro přejímání

První motivací pro přejímání slov je potřeba nebo nutnost pojmenovat nové technické, náboženské nebo jiné termíny, s nimiž se mluvčí daného jazyka setkávají a pro které chybí pojmenování v domácím jazyce. Příklady z angličtiny:

umlaut < z němčiny

karma < ze sanskrutu

gnu "pakůň" < z jazyků khoisan

potato < z indiánského jazyka Taino

Dále pro přejímání rozhoduje prestiž daného jazyka. O této situaci bylo pojednáno výše. Mohou být ještě uvedeny další příklady. Po obsazení části anglického území dánskými vikinky, kteří si vytvořili samostatné teritorium Danelaw, došlo k přejímání poměrně značné části základní slovní zásoby do angličtiny, např. *egg, get, give, guest, hit, husband, like, raise, skill, skin, skirt, sky, take*, dokonce i části většinou neměnného jádra, jako jsou osobní zájmena: *they, their, them*.

Prestiž jednoho jazyka nad jiným neznamena, že by tento jazyk nebyl ovlivňován těmi neprestižními. Tak indiánské jazyky ovlivnily angličtinu především toponymy. Ze 48 států USA má téměř polovina původní indiánské názvy, například *Illinois, Michigan, Wisconsin*.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Shromážděte dvacet neologismů přejatých z angličtiny v poslední době. Jakým způsobem je jim přiřazován rod a zařazení do deklinace?

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány základní principy fungování přejímek z jednoho jazyka do druhého. Zmíněny byly fonologické faktory, prestiž zdrojového jazyka, otázky přidělení rodu v novém jazyce a motivace přejímání.

7 HISTORICKOSROVNÁVACÍ METODA A VNITŘNÍ REKONSTRUKCE

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o historickosrovnávací metodě jako o hlavním metodologickém principu etymologie. Uvedeny jsou však také příklady z náhodných podobností slov, výpůjček, a jazykových univerzálií. Popsána je také metoda vnitřní rekonstrukce.

CÍLE LEKCE

Student chápe rozdíl mezi náhodně podobnými slovy a slovy příbuznými. Rozumí principům historickosrovnávací metody a metodě vnitřní rekonstrukce. Umí uvést příklady hláskových responzí v indoevropských jazycích.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

etymologie, indoevropéistika, historickosrovnávací metoda, vnitřní rekonstrukce

7.1 Úvod

Všechny jazyky jsou si nějak podobné, ale určité podobnosti jsou hodně nápadné. Mohou se shodovat nejen hlásky, ale i slova, fráze, celé věty.

7.2 Náhodné podobnosti

Prvním zdrojem takových podobností jsou slova nepříbuzná, ale podobná čistou náhodou. Řecké *theós* a latinské *deus* vypadají podobně, ale historicky mezi nimi žádná příbuznost není.

7.3 Výpůjčky

Druhým zdrojem podobných slov jsou výpůjčky. Důvodem je kontakt jednoho jazyka s druhým, což také vede k vzájemné výpůjčce kulturních jevů. Například angličtina si vypůjčila slovo *iglu* z eskymáčtiny pro označení určitého typu příbytku.

7.4 Univerzálie

Třetím zdrojem podobnosti jsou jazykové univerzálie, které odrážejí lingvistickou kreativitu lidské civilizace. Typickým příkladem jsou citoslovce označující zvuky, například anglické *cuckoo*, německé *Kuckuck*, české *kukú*.

7.5 Srovnávací metoda

Někdy ovšem jazyky vykazují podobnosti ve slovní zásobě, které nemohou být ani výpůjčkami, ani náhodami. Typickým příkladem jsou například románské číslovky:

španělsky	italsky	francouzsky	portugalsky
uno	uno	un	um
dos	due	deux	dois
tres	tre	trois	três
cuatro	quattro	quatre	quatro

Nejen číslovky jsou si zde podobné, ale i jiné oblasti slovní zásoby:

diente	dente	dent	dente	(zub)
duermen	dormoro	dorment	dormem	(oni spí)
somos	siamo	sommes	somos	(my jsme)

Jestliže dva nebo více jazyků mají tyto podobnosti, jsou v dostatečném počtu a vykazují určitou systematickosti, pak jedinou hypotézou, která by tyto podobnosti vysvětlila, je společný původ těchto jazyků ze společného prajazyka. To je základní postulát srovnávací metody. Protože se při srovnávání snažíme dobrat původního historického tvaru, jedná se o historickosrovnávací metodu.

7.5.1 HLÁSKOVÉ RESPONZE

Hláskové responze jsou pravidla, podle kterých si odpovídají hlásky v příbuzných slovech dvou nebo více příbuzných jazyků.

Vezmeme-li například románské tvary pro "zub". Všechna slova začínají na *d-*, což určitě znamená, že *d-* měl i společný románský prajazyk. Všechna slova obsahují konsonantický cluster *nt*, což také vede k závěru, že struktura slova v původním prajazyce byla *d...nt*.

Italština, francouzština a portugalština mají před tímto konsonantickým clusterem *e*, španělština však diftong *ie*. Protože španělština jako jediný jazyk se od společných responzí odchyluje, je vhodné se domnívat, že v ní proběhla změna *e > ie*. Mimoto všechny jazyky kromě francouzštiny mají na konci slova *e*. Nepředpokládáme, že se ad hoc klade tato hláska na konec slova. Pravděpodobnější je, že *e* je původní a francouzština ho ztratila, zatímco ostatní tři jazyky jej uchovaly. Jako původní tvar nám tedy vychází tvar **dente*. Hvězdičkou pak označujeme rekonstruovaný, jinak nedoložený tvar.

Na základě společných hláskových responzí v různých jazycích lze rekonstruovat fonémy jejich prajazyka a jednak také odhlaovat hláskové zákony platné pro historické období vývoje daných jazyků.

V případě slova "zub" jsme viděli, že si hlásky víceméně odpovídají. Někdy ovšem zjistíme, že příbuzná slova mají jiné hlásky. Například českému *sto* odpovídá litevské *šimtas*, latinské *kentum*, řecké *hekaton*, sanskrtské *śatam*. V takových případech je společným východiskem buď hláska foneticky totožná s některou z korespondujících hlásek nebo jiná hláska. Při rekonstrukci můžeme uplatnit několik postupů.

Jedním z nich je sčítání distinktivních rysů. Jestliže latinskému *v* odpovídá řeckému *b* a litevskému *g*, pak výchozí praindoevropské **gʷ* je výsledkem sečtení rysů *znělost*, *labiodentála*, *labiála*, *velára*.

Abychom došli ke správným závěrům, musíme srovnat dostatečné množství podobných slov. Hláskové korespondence v jedné sérii příbuzných slov (kognátů) musí odpovídat jiné sérii. To je princip pravidelnosti hláskových korespondencí.

Tímto způsobem lze rekonstruovat s větší nebo menší mírou pravděpodobnosti celé fonologické systémy prajazyků.

KONTROLNÍ OTÁZKA 13

Proč nemůžeme rekonstruovat fonetický systém prajazyka?

7.6 Vnitřní rekonstrukce

Vnitřní rekonstrukce znamená rekonstrukci starších stadií jazykového vývoje určitého jazyka. Při vnitřní rekonstrukci pracujeme s daty konkrétního jazyka, neprovádíme tedy srovnávání s příbuznými jazyky. Například latinský genitiv slova *genus* je *generis*. Genitivní koncovka je *-is*, základ je tedy *gener-*, který je ovšem rozdílný od *genus*. Z typologického hlediska víme, že mezi vokály dochází k rotacismu konsonantu *s*, můžeme tedy předpokládat, že *gener-* má původ v pravidelném **genes-*.

České slovo *bůh* má staročeský tvar *bóh*. Víme, že od staročestiny do moderní češtiny proběhlo několik hláskových změn, a sice *ó >uo* a *uo >ů*. Tyto změny jsou doloženy v různých slovech. Můžeme tedy rekonstruovat všechny tvary: *bóh >buoh >bůh* (jsou i písemně doloženy). Zároveň víme, že vokativ zní *bože*. Hlávka *ž* nemůže ovšem být původní, ale jde palatalizaci *g* před předním vokálem, tedy *boge >bože*. My ovšem ve slově *bůh* nemáme doloženo *g*, ale *h*. Z historické mluvnice češtiny víme, že každé *g* se ve 12. století změnilo v *h*. Zároveň víme, že dlouhé *ó* je výsledkem procesu ztráty původního jeru, který měla slova stejného druhu v nominativu singuláru. Výsledný pračeský tvar před ztrátou jeru je tedy **bogъ*.

7.7 Cíle indoevropské jazykovědy

Hlavním cílem srovnávací indoevropské jazykovědy je rekonstrukce praindoevropského jazyka. Zároveň nám etymologie a rekonstrukce podává vysvětlení vývoje doložených dceřinných jazyků, ať už mrtvých či moderních. Etymologie a srovnávací metoda nám také poskytuje rekonstrukci praindoevropského myšlenkového a kulturního světa.

KONTROLNÍ OTÁZKA 14

K čemu nám pomáhá rekonstruovaný prajazyk, i když není živý?

SHRNUTÍ LEKCE

V lekci byly probrány základní principy historickosrovnávací metody jako hlavního metodického postupu práce etymologie. Dále byla uvedena metoda vnitřní rekonstrukce. Bylo upozorněno na příklady výpůjček, jazykových univerzálií a náhodných podobností. Byly postulovány cíle indoevropské jazykovědy.

8 REKONSTRUKCE PRAINDOEVROPŠTINY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o rekonstrukci praindoevropštiny jako původního jazyka indoevropské jazykovědné rodiny. Z praktických důvodů je uvedeno jen hláskosloví, substantiva a slovesa

CÍLE LEKCE

Student zná současný stav rekonstrukce praindoevropštiny. Umí vyjmenovat základní slovní druhy a dovede uvést příklady. Dokáže rozdělit substantiva a slovesa podle tematičnosti a uvést příklady. Má orientační přehled o tom, jak rekonstruovaný prajazyk vypadal.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

hláskosloví, morfologie, lexikon, praindoevropština, rekonstrukce

8.1 Úvod

Lingvistická rekonstrukce praindoevropštiny je datována do šedesátých let 19. století a dílu Augusta Schleichera. Schleicher postuloval jen tři vokály pro praindoevropštinu (a, i, u) a celkem 15 konsonantů. Další bádání ovšem ukázalo, že tato rekonstrukce nestačí. Ke konci 19. století už bylo rekonstruováno jen 25 konsonantů a 10 vokálů.

8.2 Konsonanty

Pro praindoevropštinu rekonstruujeme následující systém okluziv:

neznělé	p	t	k'	k	k ^w
znělé	b	d	g'	g	g ^w
znělé aspirované	bh	dh	g'h	gh	g ^w h

Například:

*p *ped-/pod- "noha": skt. *pad-*, lat. *ped-*, arm. *otn*, engl. *foot*, toch.A. *pe*

**k*^w **k*^w*i/k*^w*o* "tázací zájmeno": chet. *kuit* "co", skt. *kás* "kdo", avest. *kō* "kdo", ř. *tí* "co", lat. *quid* "co", stsl. *кѣто* "kdo"

**g*^w **g*^w*en-* "žena", chet. *kuinnaš*, skt. *jāni-*, ř. *gynē*, stir. *ben*, arm. *kin*, stsl. *žena*

**dh* **medhu-* "med, opojný nápoj", skt. *madhu-*, ř. *méthu* "víno", angl. *mead*, tochB *mit* "med", stsl. *medъ*

8.3 Resonanty

Pro praindoevropštinu rekonstruuje šest resonant, jednak likvidy *l*, *r*, dále nasály *m*, *n*, a dva glidy *ǵ* a *ǵ*.

8.4 Laryngály

Laryngály jsou třídou hlásek, jejichž skutečnou výslovnost neznáme. Předpokládá se, že byly vyslovovány v zadní části ústní dutiny případně hrdla a měly charakter frikativ. Mimo anatolské jazyky nejsou dochovány jejich konsonantické reflexy. Víme pouze, že ovlivňovaly zabarvení vokálů. Jejich objev předznamenal už de Saussure, potvrzeny byly až rozluštěním chetitštiny.

Ve standární teorii jsou pro praindoevropštinu postulovány tři laryngály *h*₁, *h*₂, *h*₃. Pokud jsou laryngály mezi konsonanty, tedy slabičná, dochází k jejich vokalizaci. Ve většině indoevropských jazyků se vyvíjejí na *a*, v sanskrtu na *i*, pouze v řečtině se každá laryngála vyvíjí jinak. Výsledkem je *e* < *h*₁, *a* < *h*₂, *o* < *h*₃.

Neslabičné laryngály zabarvují základní vokál *e*. Laryngála *h*₁*e* nemá na zabarvení efekt. Ostatní dvě ano. Spojení *h*₂*e* dává *a*, spojení *h*₃*e* dává *o*.

Jestliže laryngály následují vokál *e*, dochází k zabarvení a zároveň zdoužení vokálu. Tak *eh*₁ dává *ē*, spojení *e h*₂ dává *ā*, spojení *e h*₃ dává *ō*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 15

Ve kterých jazycích jsou laryngály regulárními fonémy?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Jak se vyvíjí následující tvary: **dh*₁*s-*, **dh*₃*ti-*, **h*₂*ant-*, **h*₃*erbh-*, **peh*₂*s-*, **deh*₃*rom-*?

8.5 Vokály

Praindoevropština měla pět krátkých vokálů *i, e, a, o, u*. Dlouhé vokály vznikaly buď ablautovým stupněm, nebo spojením s laryngálami.

8.6 Diftongy

Vokály *e, a, o* se mohly kombinovat s *i, u* a vytvářet diftongy *ei, ai, oi, eu, au, ou*.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Identifikujte indoevropské vokály a diftongy: **sausō-*, **h₂kous-*, **kaiko-*, **mizdho*, **snusos*, **nās-*, **sal-*.

8.7 Indoevropský kořen

Kořen je morfém, z něhož jsou odvozena sémanticky příbuzná slova. Kořen se většinou nevyskytuje v samostatné formě, ale nese sémantické jádro slova, které je z něj odvozeno. Když rekonstruuje slovní zásobu praindoevropského jazyka, kořen je většinou to, co rekonstruuje nejdříve. Protože se kořen nevyskytuje samostatně, většinou jej udáváme s hvězdičkou a spojovníkem, např. **sed-* "sedět". Za spojovníkem bývají sufixy.

Na rozdíl od hláskových změn, kořeny se většinou podle nějakých pravidelných pravidel nemění. Změny mohou někdy ovlivnit celý morfologický systém, ale málokdy mění celé slovo. Takové změny, pokud se vyskytují, jsou sporadické a jsou výsledkem analogie, paradigmatického vyrovnávání nebo lidové etymologie.

8.7.1 KANONICKÁ STRUKTURA KOŘENE

Většina indoevropských kořenů má strukturu **CeC-*, kde *C* je konsonant a *e* je základní vokál. Tento templát může být různým způsobem modifikován, například rozšířením iniciály nebo kody. Většinou se jedná o resonantu, takže kořen pak má tvary **CReC-*, **CeRC*, **CReRC*. Například:

**CeC-* kořen: **pet-* "letět", **ped-* "noha", **bel-* síla

**CReC-* kořen: **dh^wer-* "dveře", **smei-* "smát se", **sreu-* "técť"

**CeRC-* kořen: **derk'-* "vidět", **h₃erbh-* "změnit sociální status", **melg'-* "utřít"

**CReRC-* kořen: **ghrendh-* "brousit", **kreuh₂-* "násilí", **mleuh₂-* "mluvit"

8.7.2 S-MOBILE

Některé kořeny se někdy vyskytují s počátečním *s-*, jindy ne. Důvody nejsou známy. Tento jev, kdy se *s-* někdy v kořeni vyskytuje, a někdy ne, nazýváme *s-mobile*. Příkladem může být kořen **steg-*, který se objevuje ve tvaru *s* počátečním *s-* v řeckém *stegō* "pokrývám", ale bez tohoto *s-* v latinském *toga* "pokrývka".

KONTROLNÍ OTÁZKA 16

Proč nemůžeme říct, že *s-* v latině prostě odpadlo?

8.7.3 KOŘENY S LARYNGÁLAMI

Mnoho kořenů obsahuje rekonstruované laryngály, například **CeH-*, **HeC-*, **HReC-*. Jako příklady můžeme uvést kořeny **wemh₁-* "zvracet", **h₁reudh-* "rudý", **pleth₂-* "široký".

8.7.4 KOŘENY S FUNDAMENTÁLNÍM VOKÁLEM A

Malé množství kořenů rekonstruujeme nikoliv s fundamentálním vokálem *e*, ale s *a*. Jsou to například kořeny **mad-* "být opilý", **nas-* "nos", **sal-* "sůl" a **k'as-* "sedý".

8.7.5 NEMOŽNÉ TYPY KOŘENE

V praindoevropském kořeni se nevyskytují určité kombinace konsonantů. Například nemůžeme rekonstruovat kořeny obsahující dva znělé neaspirované konsonanty typu **bed-* nebo kombinaci neznělého konsonantu a znělého aspirátu, například **bhet-* nebo **tebh-*. Původ tohoto omezení stavby indoevropského kořene znám není.

8.8 Ablaut

Pro praindoevropštinu rekonstruujeme vokál *e* jako fundamentální vokál. Za určitých podmínek je ovšem toto *e* nahrazováno jinými vokály. Máme-li tedy kořen **sed-*, může se vyskytnout i ve tvarech **sod-*, **sēd-*, **sōd-*, **sd-*. Výběr těchto vokálů v kořeni určuje tvar slova, který je od původního kořene odvozen.

Tyto vokalické změny v kořeni nazýváme *ablautem*. Ablaut je typický pro indoevropskou morfologii a jeho dozvuky máme i v živých jazycích. Například anglická nepravidelná slovesa mají ve svých tvarech *ablaut*, který je ovšem již mrtvou záležitostí: *sing-sang-sung*.

Ablautové variace se nazývají stupně a jsou pojmenovány po vokálu, který se v daném stupni vyskytuje. Máme-li tedy v kořeni *e*, jde o *e*-stupeň. Podobně tedy *o*-stupeň, prodloužený *e*-stupeň, prodloužený *o*-stupeň. Ve tvaru **sd-* není žádný vokál, jedná se tedy o nulový stupeň.

Tvary kořene **sed-* v ablautových stupních:

**sed-* (e-stupeň): latinské *sedēre* "sedět"

**sod-* (o-stupeň): anglické *sat* (*a < o*)

**sd-* (nulový stupeň): anglické *nest* "hnízdo"

**sēd-* (prodloužený e-stupeň): latinské *sēdēs* "sedátko", anglické *seat*

**sōd-* (prodloužený o-stupeň): anglické *soot* "špína, která se usazuje na povrchu"

Kořeny ovšem nebyly jedinými morfémy, které v praindoevropštině měly ablaut. Také sufixy a koncovky mohly podléhat ablautovému střídání. Typickým příkladem je starořecké slovo "otec":

Nsg *patḗr* (zdloužený e-stupeň)

Asg *patéra* (e-stupeň)

Gs *patrós* (nulový stupeň)

Nsg *eupátōr* "mající dobrého otce, vznešený" (prodloužený o-stupeň)

Asg *eupátora* (o-stupeň)

8.8.1 PŮVOD ABLAUTU

Rekonstrukce praindoevropštiny vede pouze ke zjištění faktu, že ablaut byl v této době již morfologicky podmíněným jevem. Příklady nulového stupně mohou být vysvětleny pozicí přízvuku, kdy v předpřízvuční nebo popřízvučné slabice dochází ke ztrátě vokálu (synkopě), ačkoliv existují případy přízvučného nulového stupně, jako **h₂r^htk'os* "medvěd". Různá vysvětlení původu ablautu jsou z větší části spekulativní.

8.9 Tematická a atematická flexe

Praindoevropská substantiva, adjektiva a slovesa byla rozdělena do dvou základních skupin. První skupina měla krátký vokál v ablautovém stupni *e*, *o* před flektivní koncovkou, druhá skupina takový vokál neměla. Vokál v ablautovém stupni se nazývá tematický vokál a slovní druhy, které ho mají, jsou tematické. Druhá skupina je nazývána atematické slovní druhy.

8.10 Praindoevropská substantiva

Substantiva měla osm pádů: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál, ablativ.

Kategorie čísla obsahovala singulár, duál a plurál. Mimoto zde byla kategorie kolektiv, která označovala sumu jednotek jako celek, například latinské *loca* "skupina míst".

Většina starých indoevropských jazyků rozlišuje tři rody: maskulinum, femininum a neutrum. Ale nejstarší doložená větev, anatolská, rozlišuje jen dva rody: životný (obecný) a neživotný (neutrum).

Koncovky atematických substantiv:

sg		pl
N	*-s	*-es
A	*-m	*-ns
G	*(é)s	*ōm
D	*ei	*bh(i)os
I	*(e)h ₂	*bhi
L	*i	*su

Atematická substantiva mají flektivní koncovky připojeny přímo ke kořeni nebo sufixu bez tematického vokálu. Důležitou roli hraje akcent a ablaut a sice v silných a slabých pádech. Silné pády jsou obvykle N-A-V.

Pro atematická substantiva můžeme rekonstruovat tzv. akcent-ablautová paradigmata. Tato paradigmata ukazují závislost akcentu a ablautu v paradigmatu podle silných a slabých pádů. Podle kombinace pozice akcentu a ablautu rozlišujeme nominální paradigmata:

Konstantní:

Akrostatická, přízvuk na ablautovaném kořeni: Nsg **nók^wts*, Lat. *nox*; Gsg **nék^wts*, Hitt. *nekuz*; Nsg **iék^wr* "liver", Gr. *hēpar*, Av. *yātar*, Lat. *iecur*; Gsg **iék^wns*, OInd. *yaknáh*, Lat. *iocineris*

Mezostatická, přízvuk na sufixu: Nsg **u^lk^wih₂s*, OInd. *vṛkī-*; Gsg **u^lk^wih₂-as*, OInd. *vṛkyàs*

Mobilní:

Proterokinetická, střídání přízvuku mezi kořenem a sufixem: Nsg $*g^wén-h_2$, OIr. bén; Gsg $*g^wn-éh_2-s$, OIr. mná

Hysterokinetická, střídání přízvuku mezi sufixem a koncovkou: Nsg. $*poih_2-mén$, Gr. *poimén*, Lith. *piemuõ*; Gsg. $*poih_2-mn-és$, Lith. *piemeñs*

Amfikinetická, střídání přízvuku mezi kořenem a koncovkou: Nsg $*uédōr$, Hitt. *watar*; Gsg $*ud-n-és$, Hitt. *wetenaš*

8.11 Tematická substantiva

Tematická substantiva mají ablautový kmen alterující v e- nebo o-stupni, ke kterému se připojují pádové koncovky. Prakticky se ale jedná většinou o o-stupeň, takže se substantiva tohoto typu označují jako o-kmeny. Pádové koncovky jsou víceméně stejné, jako u atematických substantiv až na několik výjimek. Z hlediska akcentu je důležité, že u tematických substantiv není žádná závislost akcentu na ablatu kromě vokativu, kde došlo k retrakci přízvuku.

Většina životných o-kmenů jsou maskulina.

Pádové koncovky tematických substantiv:

	sg	pl
N	*-os	*ōs
V	*e	*ōs
A	*om	*ons
G	*os	*ōm
Abl	*ōt	*oibh
D	*ōi	*oibh
I	*ō	*ōis
L	*oi	*oisu

KONTROLNÍ OTÁZKA 17

Co lze říci o stáří atematických a tematických substantiv z hlediska akcentu, ablautu a tematického vokálu?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Komentujte skloňování následujících tematických substantiv v singuláru:

	Hitt.	Ved.	Av.	Gk.	Lat.	Goth.	OCS	Lith.
nom. anim.	<i>arun-aš</i>	<i>vīr-ās</i>	<i>yasn-ō</i>	<i>the-ós</i>	<i>seru-os</i> ¹²	<i>dag-az</i> , ¹⁸ <i>dag-s</i>	<i>grad-iū</i>	<i>výr-as</i>
voc. anim.	<i>negn-a</i> ¹	<i>vīr-a</i>		<i>ádelph-e</i> ⁹	<i>seru-e</i>	<i>skalk</i> ¹⁹	<i>grad-e</i>	<i>výr-e</i>
acc. anim.	<i>arun-an</i>	<i>vīr-ām</i>	<i>yasn-am</i>	<i>the-ón</i>	<i>seru-om</i> ¹²	<i>dag</i>	<i>grad-iū</i>	<i>výr-ą,</i> <i>deiw-an</i> ²⁴
n.-a. neut.	<i>péd-an</i> ²	<i>pad-ám</i> ³	<i>xšaθr-am</i> ⁵	<i>péd-on</i> ¹⁰	<i>pers-om</i> ¹³	<i>stain-a</i> ²⁰		<i>gijw-an</i> ²⁵
gen.	<i>arun-aš</i>	<i>vīr-āsyā</i>	<i>abur-abūā</i> ⁶	<i>the-oīo</i> ¹¹	<i>seru-i,</i> <i>Popli-osio</i> ¹⁴	<i>dag-s</i> ²¹		
abl.		<i>vīr-āt</i>	<i>yasn-āt</i>		<i>Gnau-ōd</i> ¹⁵		<i>grad-a</i> ²³	<i>výr-o</i> ²³
dat.		<i>vīr-āya</i>	<i>yasn-āi</i>	<i>the-ōi</i>	<i>duen-ōi</i> ¹⁶	<i>dag-a</i>	<i>grad-u</i>	<i>výr-ūi</i>
instr.		<i>yañ-d</i> ⁴	<i>yasn-d</i> ⁷			<i>tag-u</i> ²²		<i>výr-u</i>
loc.	<i>arun-i</i>	<i>vīr-é</i>	<i>xšaθr-ōi</i> ⁸		<i>dom-i</i> ¹⁷		<i>grad-ě</i>	<i>nam-iē</i> ¹⁷

¹ 'Brother'. ² 'Place'. ³ 'Track'. ⁴ 'With a sacrifice'. ⁵ 'Rule'. ⁶ Old Avestan, 'of the lord'.
⁷ Old Avestan. ⁸ Old Avestan, 'in the rule'. ⁹ 'Brother'. ¹⁰ 'Ground'. ¹¹ Homeric; Classical
theoū. ¹² Archaic Lat.; Classical *seruus, seruum*. ¹³ Umbr., 'ground'. ¹⁴ Archaic Lat., 'of Publius'.
¹⁵ Archaic Lat., 'Gnaeus'. ¹⁶ Archaic Lat., 'for a good (man)'; Classical *bonō*. ¹⁷ 'At home'.
¹⁸ Runic. ¹⁹ 'Servant'. ²⁰ 'Stone'. ²¹ Runic. ²² OHG, 'day'. ²³ Synchronically genitive.
²⁴ OPruss., 'god'. ²⁵ OPruss., 'alive'.

8.12 *ā*-kmeny

Nejrozšířenější skupinou feminin jsou **-eh₂* kmeny, které se stáhly na *-ā-*. Tato deklinace je atematická, pádové koncovky se připojovaly přímo k původní laryngále. Deklinace je rozšířena ve všech indoevropských jazycích:

Singular							
	Ved.	Av.	Gk.	Lat.	Goth.	OCS	Lith.
nom.	<i>prīy-ā</i>	<i>daēn-a</i>	<i>the-ā</i>	<i>de-a</i>	<i>gib-a</i>	<i>glav-a</i>	<i>dūon-a</i>
voc.	<i>prīy-ā</i>		<i>nūmph-a</i> ¹	<i>Turs-a</i> ³		<i>žen-o</i> ⁵	
acc.	<i>prīy-ām</i>	<i>daēn-am</i>	<i>the-ān</i>	<i>de-am</i>	<i>gib-a</i>	<i>glav-ą</i>	<i>dūon-ą</i>
gen.	<i>prīy-āyās</i>	<i>daēn-aiiā</i>	<i>the-ās</i>	<i>de-ae,</i> <i>de-ai</i> ⁴	<i>gib-os</i>		<i>dūon-os</i>
dat.	<i>prīy-āyai</i>	<i>daēn-aiiāi</i>	<i>the-ai</i>	<i>de-ae</i>	<i>gib-ai</i>	<i>glav-ě</i>	<i>dūon-ai</i>
instr.	<i>prīy-ā,</i> <i>prīy-āyā</i>	<i>daēn-a,</i> <i>daēn-aiiā</i>				<i>glav-ojō</i>	<i>dūon-a</i>
loc.	<i>prīy-āyām</i>	<i>daēn-aiiā</i>				<i>glav-ě</i>	<i>dūon-oje</i>

Plural

	Ved.	Av.	Gk.	Lat.	Goth.	OCS	Lith.
nom.	<i>priy-ās</i>	<i>daēn-ā</i>	<i>the-ai</i>	<i>de-ae</i>	<i>gib-os</i>	<i>glav-y</i>	<i>dūon-os</i>
acc.	<i>priy-ās</i>	<i>daēn-ā</i>	<i>the-ās</i>	<i>de-ās</i>	<i>gib-os</i>	<i>glav-y</i>	<i>dūon-as</i>
gen.	<i>priy-ānām</i>	<i>daēn-anām</i>	<i>the-ōn,</i> <i>the-āōn²</i>	<i>de-ārum</i>	<i>gib-o</i>	<i>glav-ū</i>	<i>dūon-ų</i>
dat.	<i>priy-ābhyas</i>	<i>daēn-ābiiō</i>	<i>the-āis(i)</i>	<i>de-is</i>	<i>gib-om</i>	<i>glav-amū</i>	<i>dūon-oms</i>
instr.	<i>priy-ābbis</i>	<i>daēn-ābiš</i>	<i>the-āphī²</i>			<i>glav-ami</i>	<i>dūon-omis</i>
loc.	<i>priy-āsu</i>	<i>daēn-āhu</i>				<i>glav-axū</i>	<i>dūon-ose</i>

¹ 'Bride', Homeric voc. ² Homeric. ³ Umbrian, name of a goddess. ⁴ Archaic Lat.; note also the fixed phrase *pater famili-ās* 'head of the household'. ⁵ 'Woman'.

8.13 Indoevropské sloveso

Indoevropská slovesa byla flektivním druhem. Pokud jde o kategorii času, rozlišovala prezens, imperfektum, aorist, perfektum, plusquamperfektum a futurum.

Kategorie rodu byla rozdělena na aktivum a medium. Kategorie způsobu mohla být vyjádřena indikativem, imperativem, subjunktivem a optativem.

Osobní koncovky byly trojího druhu. Tzv. primární koncovky se používaly pro prezens a subjunktiv, sekundární pak pro imperfektum, aorist a optativ. Zvláštní koncovky mělo perfektum.

Příklad aktivních primárních koncovek:

	Vedic Sanskrit	Greek	Gothic	PIE
sg. 1	<i>é-mi</i> 'I go'	<i>ei-mí</i> 'I am' etc.	<i>baira-m</i> 'I bear' etc.	*-mi, *-h ₂ ¹
2	<i>é-si</i> 'you go'	<i>es-sí</i>	<i>bairi-s</i>	*-si
3	<i>é-ti</i> '(s)he/it goes'	<i>es-tí</i>	<i>bairi-þ</i>	*-ti
du. 1	<i>i-uás</i> 'we both go'		<i>bair-os</i>	*-ye-
2	<i>i-thás</i> 'you both go'	<i>es-tón</i>	<i>baira-ts</i>	*-to-
3	<i>i-tás</i> 'they both go'	<i>es-tón</i>		*-to-
pl. 1	<i>i-más(i)</i> 'we go'	<i>ei-més</i> (Doric) ²	<i>baira-m</i>	*-me-
2	<i>i-thá</i> 'you (pl.) go'	<i>es-té</i>	<i>bairi-þ</i>	*-te(-)
3	<i>y-ánti</i> 'they go'	<i>entí</i> (Doric)	<i>baira-nd</i>	*-(é)nti

Příklad sekundárních koncovek, zde u imperfekta slovesa "nést":

	Vedic Sanskrit	Greek	Gothic	PIE
sg. 1	<i>ábhara-m</i>	<i>éphero-n</i>		*-m
2	<i>ábhara-s</i>	<i>éphere-s</i>	<i>bairai-s</i>	*-s
3	<i>ábhara-t</i>	<i>éphere</i>	<i>bairai</i>	*-t
du. 1	<i>ábharā-va</i>		<i>bairai-wa</i>	*-ye(-)
2	<i>ábhara-tam</i>	<i>éphere-ton</i>	<i>bairai-ts</i>	*-to-
3	<i>ábhara-tām</i>	<i>éphere-tēn</i>		*-teh ₂
pl. 1	<i>ábharā-ma</i>	<i>éphero-men</i>	<i>bairai-ma</i>	*-me(-)
2	<i>ábhara-ta</i>	<i>éphere-te</i>	<i>bairai-þ</i>	*-te(-)
3	<i>ábhara-n</i>	<i>éphero-n</i>	<i>bairai-na</i>	*-(é)nt

8.13.1 ATEMATICKÁ A TEMATICKÁ SLOVESA

Stejně, jako atematická substantiva, i atematická slovesa nemají tematický vokál. Koncovky se připojovaly přímo ke kořeni. Paradigma často vykazuje ablautové změny. Jako příklad může být uvedeno sloveso "být". Prézenní tvary v singuláru mají kořen v e-stupni ablautu, plurál pak nulový stupeň. Zároveň dochází k alternaci přízvuku:

	Hitt.	Ved.	Gk.	Lat.	Goth.	OCS	PIE
sg. 1	<i>ešmi</i>	<i>ásmi</i>	<i>eimí</i>	<i>sum³</i>	<i>im</i>	<i>jesmī</i>	* <i>h₁és-mi</i>
2	<i>eši</i>	<i>ási</i>	<i>eī, essi⁴</i>	<i>es</i>	<i>is</i>	<i>jesi</i>	* <i>h₁és-si⁴</i>
3	<i>ešzi</i>	<i>ásti</i>	<i>estí</i>	<i>est</i>	<i>ist</i>	<i>jestī</i>	* <i>h₁és-ti</i>
pl. 1		<i>smás</i>	<i>esmén</i>	<i>sumus</i>	<i>sijum</i>	<i>jesmū</i>	* <i>h₁s-mé(-)</i>
2		<i>sthá</i>	<i>esté</i>	<i>estis</i>	<i>sijuþ</i>	<i>jeste</i>	* <i>h₁s-té(-)</i>
3	<i>ašanzi</i>	<i>sánti</i>	<i>eisí, entí²</i>	<i>sunt</i>	<i>sind</i>	<i>sotū</i>	* <i>h₁s-énti</i>

Tematická slovesa mají tematický vokál, který je v e- nebo o-stupni ablautu. Tento vokál je před tematickou koncovkou. Přízvuk je fixován a chybí ablautové střídání v paradigmatu. Jako příklad může být uvedeno sloveso "brát":

	Vedic Skt.	Gk.	Lat.	Goth.	OCS	PIE
sg. 1	<i>bhárāmi</i>	<i>phérō</i>	<i>agō</i>	<i>baira</i>	<i>berǫ</i>	* <i>bhér-o-h₂</i>
2	<i>bhárasi</i>	<i>phéreis</i>	<i>agis</i>	<i>bairis</i>	<i>berěši</i>	* <i>bhér-e-si</i>
3	<i>bhárati</i>	<i>phérei</i>	<i>agit</i>	<i>bairiþ</i>	<i>beretū</i>	* <i>bhér-e-ti</i>
du. 1	<i>bhárāvas</i>			<i>bairos</i>	<i>berevě</i>	* <i>bhér-o-ye-</i>
2	<i>bhárathas</i>	<i>phéreton</i>		<i>bairats</i>	<i>bereta</i>	* <i>bhér-e-to-</i>
3	<i>bháratas</i>	<i>phéreton</i>			<i>berete</i>	* <i>bhér-e-to-</i>
pl. 1	<i>bhárāmas(i)</i>	<i>phéromen</i>	<i>agimus</i>	<i>bairam</i>	<i>beremū</i>	* <i>bhér-o-me-</i>
2	<i>bháratha</i>	<i>phérete</i>	<i>agitis</i>	<i>bairiþ</i>	<i>berete</i>	* <i>bhér-e-te(-)</i>
3	<i>bháranti</i>	<i>phérousi</i>	<i>agunt</i>	<i>bairand</i>	<i>berǫtū</i>	* <i>bhér-o-nti</i>

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Komentujte tvary slovesa "brát" v uvedených indoevropských jazcích (mimo latinu).

8.13.2 IMPERFEKTUM

Praindoevropské imperfektum obvykle vyjadřovalo durativnost nebo opakovaný děj v minulosti. Formálně bylo identické s přezentem, ale místo primárních koncovek byly používány koncovky sekundární. Původní typ imperfekta je nejlépe zachován v anatolské, indoíránské větvi a ve staré řečtině, například sanskrtsky *ábharam* "nesl jsem", řecky *ephe-ron*.

Indoíránské jazyky, řečtina, arménština a fryžština používají před tvarem imperfekta augment, které je rekonstruováno jako *e, tak *e-bher-e-t (sanskrtsky *ábharat*, řecky *ephere*, arménsky *eber*).

8.13.3 AORIST A PERFEKTUM

Praindoevropština měla několik druhů aoristu. Především to byl kořenový aorist, který se vytvářel přidáváním sekundárních koncovek k ablautovanému kořeni. Například kořen **steh₂-* "stát" dal aoristový tvar **(e)steh₂-t* "stál" (sanskrtsky *ásthāt*)

Dále to byl sigmatický aorist, který se tvořil přidáním aoristové sufixu *-s* mezi kořen a koncovku. Kořen je obvykle ve tvaru zdloženého *e*-stupně, např. staroslověnsky *věsomъ* < **yēdh-s-me*.

Kmen perfekta se tvořil reduplikací, kořen podléhal ablautovému střídání. Perfektum mělo také speciální koncovky. Většina indoevropských jazyků v dalším vývoji odstranila původní ablautové střídání, docházelo k nahrazování koncovek koncovkami sekundárními:

	Hitt.	Ved.	Gk.	Lat.	Goth.	PIE
sg. 1	<i>(wewakji)</i>	<i>jagáma</i>	<i>léloipa</i>	<i>memini</i>	<i>haihait</i>	<i>*me-món-h₂e</i>
2	<i>(wewakti)</i>	<i>jagántha</i>	<i>léloipas</i>	<i>meministi</i>	<i>haihaist</i>	<i>*me-món-th₂e</i>
3	<i>wewakki</i>	<i>jagáma</i>	<i>léloipe</i>	<i>meminit</i>	<i>haihait</i>	<i>*me-món-e</i>
pl. 1		<i>jaganmá</i>	<i>leloípamen</i>	<i>meminimus</i>	<i>haihaitun</i>	<i>*me-m₂-mé(-)</i>
2		<i>jagmá</i>	<i>leloípate</i>	<i>meministis</i>	<i>haihaituþ</i>	<i>*me-mn-é ?</i>
3		<i>jagmúr</i>	<i>leloípási</i>	<i>meminēre</i> ¹	<i>haihaitun</i>	<i>*me-mn-ér</i>

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zopakujte si stupně ablautu a vysvětlete je na příkladech uvedených pro atematická slovesa a pro perfektum.

8.13.4 SUBJUNKTIV

Význam subjunktivu byl patrně futurální. V praindoevropštině se tvořil tak, že se ke kmeni přidal tematický vokál následovaný primárními koncovkami. U atematických sloves docházelo k ablautovému střídání:

	<i>Indicative</i>	<i>Subjunctive</i>
root present	<i>*h₁és-ti</i> <i>*h₁s-énti</i>	<i>*h₁és-e-ti</i> <i>*h₁és-o-nti</i>
thematic present	<i>*bhér-e-ti</i> <i>*bhér-o-nti</i>	<i>*bhér-e-e-ti</i> (= <i>*bhérēti</i>) <i>*bhér-o-o-nti</i> (= <i>*bhérōnti</i>)

8.13.5 OPTATIV

Optativ se tvořil přidáním sufixu **-ieh₁/-ih₁* ke slovesnému kmeni. Následovaly sekundární koncovky. Optativní sufix podléhal ablautovému střídání.

<i>Athematic optative</i>				<i>Thematic optative</i>				
	Ved.	Gk.	Lat.	PIE	Ved.	Av.	Gk.	PIE
sg. 1	<i>syám</i>	<i>eíēn</i>	<i>siem¹</i>	<i>*b₁s-ieh₁-m</i>	<i>bháreyam</i>		<i>phéroimi²</i>	<i>*bhér-o-ih₁-m</i>
2	<i>syás</i>	<i>eíēs</i>	<i>siēs¹</i>	<i>*b₁s-ieh₁-s</i>	<i>bháres</i>	<i>barōiš</i>	<i>phérois</i>	<i>*bhér-o-ih₁-s</i>
3	<i>syát</i>	<i>eíē</i>	<i>siēt¹</i>	<i>*b₁s-ieh₁-t</i>	<i>bháret</i>	<i>barōiṣ</i>	<i>phéroi</i>	<i>*bhér-o-ih₁-t</i>
pl. 1	<i>syáma</i>	<i>eímen</i>	<i>símus</i>	<i>*b₁s-ih₁-mē-</i>	<i>bhárema</i>	<i>baraēma³</i>	<i>phéroimen</i>	<i>*bhér-o-ih₁-mē-</i>
2	<i>syáta</i>	<i>eíte</i>	<i>sítis</i>	<i>*b₁s-ih₁-té-</i>	<i>bháreta</i>		<i>phéroite</i>	<i>*bhér-o-ih₁-té-</i>
3	<i>syúr</i>	<i>eíēn</i>	<i>sient¹</i>	<i>*b₁s-ih₁-ént</i>	<i>bháreyur</i>	<i>baraiian</i>	<i>phéroien</i>	<i>*bhér-o-ih₁-ént</i>

V baltoslovanštině se optativ stal imperativem. V anatolských jazycích optativ není, patrně se tedy jedná o inovaci zbytku indoevropské větve. V germánských jazycích se optativ změnil v konjunktiv.

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány některé pasáže týkající se rekonstrukce praindoevropštiny. Byla to stručná kapitola o hláskosloví, struktuře indoevropského kořene a vybrané pasáže z rekonstruované morfologie se zaměřením na substantiva a slovesa. Cílem bylo podat zřejmý orientační přehled rekonstruovaného prajazyka.

9 HLÁSKOVÉ ZMĚNY OD BALTOSLOVANŠTINY K PRASLOVANŠTINĚ

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

V této lekci jsou probrány hlavní hláskové změny od pozdně indoevropského a baltoslovanského období po praslovanštinu. Jde o satemizaci, pravidlo ruki, disimilaci alveolár, a fúzi vokálů.

CÍLE LEKCE

Student chápe princip hláskových změn zde uvedených a dokáže uvést základní příklady.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

praindoevropština, baltoslovanština, pravidlo ruki, kentum a satem, disimilace alveolár

9.1 Úvod

Slovanské jazyky jsou v rámci indoevropské rodiny nejbližší příbuzné s jazyky baltskými. Předpokládá se, že po rozpadu praindoevropštiny byli Baltové a Slované ve společném jazykovém prostoru a užívali společného jazyka baltoslovanštiny. Přesný vztah obou větví je stále předmětem diskuse, ale nápadná je shoda strukturní a shoda v lexikonu. Navíc obě větve sdílí společné inovace. Je to především vývoj akutové a cirkumflexové intonace na dlouhých slabikách, například litevské *kárvė* "kráva", srbsky-chorvatsky *kràva* (reflexe akutu), litevsky *sausas* "suchý", srbsky-chorvatsky *sûh* (reflexe cirkumflexu).

Mezi další inovace patří některé derivační sufixy, například *-ima-*, kterým se tvoří deverbální abstrakta: litevsky *piešimas* "kreslení", praslovansky **pis̥mo*; nebo sufix *-in-*, kterým se tvoří denominální adjektiva: litevské *krūvinas* "krvavý", staroslověnsky *krъvъnъ*. Baltské a slovanské jazyky sdílí také některé společné morfologické inovace, například baltské préteritum na **-ē*: litevské *vedė* "vedl" paralelní se staroslověnským *veděachъ*.

Společný baltoslovanský prostor trval patrně do 4-6 století n.l., nepochybně se značným dialektickým rozrůzněním do doby, než jižní Slované začali migrovat na jihozápad a západní Slované na západ.

KONTROLNÍ OTÁZKA 18

Které jazyky jsou baltské?

9.2 Balto-slovanské lexikální paralely

K mnohým důležitým slovanským slovům jsou paralely jen v jazycích baltských. Například *noga* "noha", ale litevsky *naga* "kopyto", **golva* "hlava", litevsky *galva*.

Patří sem také některá slovesa, například *nesti*, litevsky *nešti*, ale latinsky *ferō*, *mesti*, litevsky *mesti*, **velkti* (česky *vléci*), litevsky *vilkti*.

Dále substantiva **vorna* (česky *vrána*), litevsky *várna*, **věverica*, litevsky *voveris*, **rogь*, litevsky *ragas*, **vьrchь*, litevsky *viršus*, **věньць*, litevsky *vainikas*, **duchь*, litevsky *dausas*.

V některých případech je pravděpodobné, že jde o staré baltské výpůjčky z praslovanštiny nebo naopak o praslovanské výpůjčky z baltštiny, například *lipa*, litevsky *liepa*, **gvězda*, litevsky *žvaigžde*.

Lexikální korespondence mezi baltskými a slovanskými jazyky není omezena na jedno sématické pole. Korespondencí je nejméně dvěstě, dále sem patří i určitý počet předložek a předpon.

9.3 Pravidlo ruki

Pravidlo *ruki* je mnemotechnické pravidlo, které popisuje změnu původního **s* po hláskách **r, u, k, i*. Jestliže po těchto hláskách následovalo *s* a vokál, měnilo se *s* v *š* nebo *ch*.

Změna zasáhla jen část protobaltských dialektů, jinak však ty jazyky, z nichž se vyvinula praslovanština. Mimo baltoslovanský areál pak působala také na indoíránské jazyky a armenštinu. V litevštině změna jako systémový jev nenastala, viz například *sausas*, *teisus*, *blusa*, ale je provedena ve slovech *viršus*, *maišas* "měch", *vetušas* "starý".

<i>*-is-</i>	<i>*teis-</i> , litevsky <i>teisùs</i> "spravedlivý", praslovansky <i>*tichь</i> "tichý"
<i>*-us-</i>	<i>*blus-</i> , litevsky <i>blusà</i> "blecha", praslovansky <i>*blьcha</i>
<i>*-rs-</i>	<i>*virs-</i> , litevsky <i>viršus</i> "vrch", praslovansky <i>*vьrchь</i>
<i>*-ks-</i>	<i>*leik^w-</i> , litevsky <i>liekšus</i> , praslovansky <i>*lichь</i>

Změna je ovšem podmíněna kvalitou vokálu, který následuje za *s. Pokud následoval přední vokál, je s změněno v š, například *myšb*, pokud následoval zadní vokál, došlo ke změně na *ch*, například *měchb*.

Změna rovněž nenastávala, pokud po *s* následovalo *t*. Tak vznikají varianty jednoho kořene:

**porso-* > **porchb*, česky *prach*

**pirst-* > **p̣rstb*, česky "prst"

**būsom* > **bychb* (1sg aorist od *byti*)

**būstā* > **bysta* (2du aorist od *byti*)

Fonemický status *ch* v praslovanštině byl posílen výpůjčkami, kde se *ch* objevovalo v iniciální pozici, například gótské *hláfs* > *chlēfb*. Dalším zdrojem *ch* bylo spojení **sk*, které se patrně metatezovalo di **ks* a pak fikativizovalo na *ch*, například lotyšské *skarbs* "ostrý", ale staroslověnsky *chrabr̥b*.

Dalším příkladem pravidla *ruki* je slovesný kořen **sod-* "chodit", který podléhal tomuto pravidlu po přijetí některých prefixů:

**persod-* > **perchoditi*, rusky *perechodít* "přejít"

**preisod* > **prichoditi*, rusky *prichodít* "přijít"

**ausod-* > **uchoditi*, rusky *uchodít* "odejít".

Praslovanština vyrovnala neprefigovaný tvar *choditi* v důsledku zabránění nežádoucí alternace *s/ch*.

Pravidlo *ruki* probíhalo v hláskově podmíněných pozicích, ale některé výskyty *ch* jsou vysvětlitelné jen analogií:

**plodoisu* > **ploděchb* (Lpl od *plodb*) - pravidlo *ruki* probíhá

**wodāsuch* > **vodachb* (Lpl od *voda*) - pravidlo *ruki* neprobíhá, ale v koncovce je analogicky

**molīsom* > **molichb* (1sg aorist od *moliti* "ptát se"), pravidlo *ruki* probíhá

**znāsom* > **znachb* (1sg aorist od *znati* "znát"), pravidlo neprobíhá, koncovka má *ch* analogicky.

9.4 Spirantizace palatálních velár *k'*, *g'*

Původní praindoevropské *k'*, *g'* se změnily ve spiranty. Tato změna proběhla v celé jedné větvi praindoevropštiny. Podle číslovky **k'ntom* "sto" nazýváme tyto jazyky *satemové* podle sanskrtského *śatam*, ale *kentumové*, kde ke spirantizaci nedošlo, například latinské *centum*.

Praslovanština a baltské jazyky patřily do satemových jazyků. V praslovanštině se původní *k'*, *g'* vyvinulo na *s*, *z*, v litevštině na *š*, *ž*.

**k'* - praslovansky *desętb*, litevsky *dešimt*, latinsky *decem*, řecky *deka*, sanskrtsky *daśa*

g' - praslovansky *znati*, litevsky *žinoti*, latinsky *gnōscō* "znám"; praslovansky *bręza*, litevsky *beržas*, německy *Birke* "bříza";

9.5 Relativní chronologie pravidla *ruki* a satemizace

Ve stanovení relativní chronologie máme dvě možnosti, buď *ruki* proběhlo dříve, než satemizace, nebo po satemizaci:

původní kořeny: **pisa-* "bodat, píchat" **pik'a-* "psát"

<i>satem</i>	<i>*pisa-</i>	<i>*pisa-</i>
<i>ruki</i>	<i>*picha-</i>	<i>*picha-</i>

Vidíme, že při této chronologii dostáváme tvary, které nejsou doloženy, tvar "psát" je homonymní s tvarem pro "píchat".

původní kořeny: **pisa-* "bodat, píchat" **pik'a-* "psát"

<i>ruki</i>	<i>*picha-</i>	<i>pik'a</i>
<i>satem</i>	<i>*picha</i>	<i>pisa-</i>

Výsledek je **p̥chati* a **p̥sati*, což jsou doložené tvary.

9.6 Disimilace alveolár

V baltoslovanském období došlo v souvislosti so becnou likvidací reduplikace konsonantů i ke změně původních skupin **dt*, *tt* na *st*.

Týká se to hranic morfémů, například *vedtei > praslovansky *vesti* (totéž litevsky), *met-tei > praslovansky *mesti* (totéž litevsky ve významu "vrhnout"), *padtis > *pastb*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 19

Jak víme, že původní kořen byl *vedtei*? Využijte metodu vnitřní rekonstrukce.

9.7 Splynutí *a s *o

V některých indoevropských dialektech došlo ke splynutí původního *o* s *a*. Tato změna nastala v baltských, slovanských, germánských a indoíránských jazycích.

V indoíránských jazycích ovšem splynuly v *a* všechny tři nízké vokály, tedy *e*, *o*, *a*, ovšem až po palatalizaci konsonantů ve staré indičtině, viz staroindické *pačati*, praslovanské *pečetb*.

V germánských jazycích splynulo dlouhé *a* s dlouhým *o* a dalo výsledné *o*, krátké *a* splynulo s krátkým *o* a dalo *a*.

V baltských a slovanských jazycích probíhala změna patrně samostatně. V Baltských jazycích splynulo krátké *a* s *o*, ale za dlouhé *a* je v litevštině *ō*, v lotyštině *ā*, za dlouhé *o* je v litevštině někde *uo*, jinde *ō*, v lotyštině je *uo*.

Ve slovanských jazycích krátké *a* a *o* dává *o*, dlouhé *a* a *o* dává *a*.

Splynutí těchto vokálů můžeme sledovat ve výpůjčkách do slovanských jazyků. Íránské *tapara* přechází do staroslověnštiny jako *toporъ* "sekera". Řecké *satanās* dává do staroslověnštiny *sotona* "satan". V moderních slovanských jazycích máme sice *Satan*, ale to je pravděpodobně vliv germánského *satana*.

Gótské *asilus* dává do praslovanštiny *osъlbъ*, gótské *katilus* dává do praslovanštiny *kotъlbъ* "kotel".

Výjimkou z těchto přejímek je vliv přízvuku. Přízvučné *á* v řečtině se reflektuje jako *a* ve slovanských jazycích. Tak řecké *karábion* dává do staroslověnštiny *korablъ* "lod". Rozdíl ve vývoji jde také vidět ve staroslověnském *krovatъ* "postel" přejatého z řeckého *krabátion*.

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány hlavní hláskové změny v období od baltoslovanštiny po praslovanštinu. Šlo především o pravidlo *ruki*, satemizaci, splynutí nízkých vokálů a disimilaci alveolárních skupin. Mimoto byly uvedeny lexikální paralely baltských a slovanských jazyků.

10 PRASLOVANSKÉ HLÁSKOVÉ ZMĚNY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o praslovanských hláskových změnách, které jsou důležité pro poznání tvarů ve slovanských jazycích včetně češtiny. Je podán popis jednotlivých změn včetně jejich chronologie

CÍLE LEKCE

Student umí vyjmenovat hláskové změny v praslovanštině, jak za sebou následovaly chronologicky. Umí poznat reflexe těchto změn v současné češtině nebo v jiných slovanských jazycích.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

hláskosloví, nasály, jery, palatalizace, metateze, monoftongizace

10.1 Úvod

Pro poznání současného stavu slovanských jazyků včetně češtiny je důležité znát změny výchozího prajazyka slovanských jazyků - praslovanštiny. Tvz. klasická praslovanština je rekonstruována mezi období 400-800 n.l., tedy v období stěhování národů a vytváření prvních státních útvarů Slovanů. V té době byla ještě většina změn společná slovanským dialektům.

10.1.1 PRVNÍ PALATALIZACE VELÁR

Původní veláry *k*, *g*, *ch* se před předními vokály, tedy před *i*, *e*, *ě*, *ь* palatalizovaly. Jedná se vlastně o asimilaci konsonantů k následujícím vokálům. Původní *k* se palatalizovalo na *č*, původní *g* na *ž* a původní *ch* na *š*.

**kerdā* > **čerda* "stádo"

**kimst* > **čestь*

**milkētei* > **mьlčati* "mlčet"

**gelēz-* > **želězo*

*genā > *žena

*dūchētei > *dyšati "dýchat"

*graichin- > *grěšъnъ "hříšný".

Tato palatalizace je regresivní. Mimo izolovaných slov způsobovala také změnu v paradigmatu. Důsledky první palatalizace nacházíme například ve Vsg maskulin: *bŭh* - *bože*, *duch-duše*. U většiny slov došlo k analogickému vyrovnání, takže dnes místo *duše* máme *duchu*.

První palatalizace probíhala asi v období 400-475 n.l.

10.2 Praslovanské přehlásky

Po první palatalizaci velár došlo k provedení přehlásky některých zadních nebo nízkých vokálů na předních. Tyto vokály se totiž nacházely za změkčenými nebo měkkými konsonanty.

'y > i: *sjŭ- > *sjy > *sji > *šiti "šít"

*ʋ > b: *jʋga (skt. *yuga-*, lat. *iugum*) > *jʋga > stsl. *igo*, č. *jho*

*a > e: *jaga > *jega > *stsl. *jego*, oproti *taga > staroslověnsky *togo*

10.3 Monoftongizace diftongů

Praslovanské diftongy *ei*, *ai*, *eu*, *au* se monoftongizovaly. Monoftongizace probíhala jen v zavřené slabice, tedy buď na konci slova nebo před kodou uvnitř slova.

*ei > i: *weid- > *vidъ "pohled"

*ai > ě: *laiwas > *lěvъ (foném ě se nazývá "jat", výslovnost je buď /je/ nebo /ja/ podle pozice ve slově)

*eu > ju: *beud- > *bljudъ "pozoruji" (epentetické l)

*au > u: *aUCHO- > *UCHO

Rozdílný vývoj diftongů mezi zavřenou (tautosylabickou) pozicí a otevřenou (heterosylabickou) pozicí je možné ukázat na výsledcích v ruštině:

*pai.tei > *pěti > rusky *pět'* "zpívat", tautosylabická pozice, diftong je součástí slabiky

*pa.iam > *pojъ > rusky *pojú* "zpívám", heterosylabická pozice, diftong není součástí slabiky

Monoftongizace diftongů probíhala zhruba v letech 500-575 n.l.

10.4 Druhá palatalizace velár

Před novým *ě* a *i* vzniklým v důsledku monoftongizace diftongů nastávala druhá palatalizace velár. Ta dávala následující výsledky: *k* > *c*, *g* > *dz/z*, *ch* > *s*

**kainā* > **cěna*

**gail-* > **dzělo*

**rankai* > **rṛcě*

**nagai* > **nodzě*

**chair-* > **šěrь* "šedý"

Druhá palatalizace velár měla vliv na tvary v paradigmatu. Typický příklad je Lsg: *mu-cha* - *mušě*, *vlьkь* - *vlьcě* nebo Npl *vlьci*, *bozi*, *duši*.

Dialekticky omezená byla palatalizace konsonantických skupin *sk*, *zg*. V západoslovanských jazycích vzniklo *šč*, *ždž*: stč. *vojsko* - *u vojšče*, *miezha* "míza", *v mieždžě*. Toto *šč* se pak vyvíjelo na *šť*, česky *nebeští*.

Dialekticky podmíněná byla také palatalizace skupin *kv*, *gv*, *chv*. V jihoslovanských a východoslovanských jazycích probíhala, v západoslovanských ne. Tak máme česky *květ*, *hvězda*, polsky *kwiat*, *gwiazda*, ale staroslověnsky *cvětь*, *dzvězda*, ruský *cvet*, *zvezda*.

Druhá palatalizace velár byla rovněž regresivní. Probíhala v letech 575-650 n.l.

10.5 Třetí palatalizace velár

Třetí palatalizace velár je na rozdíl od prvních dvou palatalizací progresivní. Změny jsou stejné, jako u druhé palatalizace:

**atikas* > **otьcь*

**vainikas* > **věньcь*

**kuningas* > **кьнєdzь*

**vichas* > **vьsь* "všichni"

Palatalizovány byly produktivní derivační sufixy *-ьcь*, *-ьca*, například *grěšьnica* "hříšnice", *kuрьcь* "kupec".

10.6 Palatalizace alveolár

Po dokončení palatalizace velár začala palatalizace alveolár před následujícím *j*.

**sj* > *š* **peisjām* > **pišø*

**zj* > *ž* **māzjām* > **mažø*

**lj* > **l'* **valjā* > **vol'a*

**nj* > *ň* **kanjād* > **koňa*

**rj* > *r'* **marjas* > **moře*

Rozdílný vývoj ve slovanských dialektech mají skupiny *tj*, *dj*, například **světja*, *medja*. V západoslovanských jazycích se vyvíjí na *c*, *z* (česky *svíce*, *meze*), ve východoslovanských na *č*, *ž* (rusky *svečá*, *mežá*), v jihoslovanských je vývoj pestřejší. Staroslověnština a bulharština má *št*, *žd* (stsl. *svěšta*, *mežda*), srbština-chorvatština *ć*, *đ* (*svijeća*, *međa*), slovinština *j*, *č* (*sveča*, *meja*).

Palatalizace alveolár probíhala mezi lety 670-750 n.l

KONTROLNÍ OTÁZKA 20

Které morfologické důsledky měla mimo jiné palatalizace alveolár pro morfologii substantiv?

10.7 Epentetické *l'*

Ve slovanských jazycích máme tzv. epentetické *l'*, které vzniká při zjednodušení výslovnosti palatalizovaných labiál v praslovanštině.

Skupiny *pj*, *bj*, *mj*, *vj* se tak začaly měnit na *pl'*, *bl'*, *ml'*, *vl'*. Tento jev se ovšem týká východoslovanských jazyků, staroslověnštiny, srbštiny-chorvatštiny a slovinštiny, například: *zemja* > staroslověnsky *zemlja*; *kapja* > staroslověnsky *kaplja*.

Tato změna probíhala asi mezi lety 720-785 n.l.

10.8 Metateze likvid

O slovanské metatezi likvid bylo již pojednáno v kapitole o disimilaci a jiných změnách. Zde uvedeme jen chronologii. Metatezí bylo zasaženo i jméno císaře Karla Velikého (768-

814), latinsky *Carolus*, germánsky *Karl*, které se vyvíjelo do českého *král*, slovinsky *kráľj*, polsky *król*, ruský *koról*. Metateze tedy probíhala mezi lety 750-825.

10.9 Vznik nosovek

Praslovanština měla dva nosové vokály ϵ a ϱ . Oba vokály vznikly i m -ových a n -ových diftongů:

*ranka > rǫka

*dumtei > dǫti

*pamintis > *pamętb

*g'ombh- > *zǫbb

O existenci nosovek svědčí doklady z názvů českých panovníků, například *Suentopulcus* (870-894), *Wenceslaus*. Nosovky tedy vznikly mezi lety 750-825.

10.10 Praslovanské jery

Praslovanské jery byly hlásky, které vznikly z původního indoevropského krátkého * i a původního * u . Z krátkého * i vznikl měkký jer \imath , z krátkého * u pak tvrdý jer \mathfrak{u} . Tyto hlásky, které vznikly patrně již v rané fázi praslovanštiny (okolo r. 400), jsou dobře doloženy z klasické staroslověnštiny (ta ukazuje pozdní fázi praslovanštiny v 9. stol.).

Přesná výslovnost jerů není známa. Jer \imath byl patrně redukováným vokálem s i -ovým zabarvením, jer \mathfrak{u} naopak se zabarvením u -ovým. Oba jery se výslovnostně musely rozlišovat, neboť ještě v 10. stol., tedy v době rozpadu praslovanštiny, měkké jery změkčují předcházející konsonanty. Po zániku jerů pak dochází k rozvoji měkkostní korelace, tedy vzniku opozice změkčených a nezměkčených konsonantů, např. * $tvar\mathfrak{u}$ > $tvář$ × * $tvar\imath$ > $tvar$.

Na konci praslovanského období jery mizely, na českém území podle tzv. Havlíkova pravidla. Jestliže byla ve slově souvislá řada jerů, pak sudé jery (počítáno od konce) se vokalizovaly, liché jery zanikaly. Sudé jery patrně již před zánikem dostávaly e -ové zabarvení, proto se také po zániku vokalizovaly v plné $/e/$, neodlišné od starého e zděděného, např. * $dom\mathfrak{u}_2k\mathfrak{u}_1$ > $domek$, * $dom\mathfrak{u}_1ka$ > $domka$ (dnes $domku$). Směrem k okraji slovanského teritoria jery mizely s větší či menší nepravidelností včetně různé vokalizace sudých jerů v závislosti na konsonantickém okolí n . na původní praslovanské intonaci. Příčina zániku jerů nebyla dosud uspokojivě vysvětlena

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Zkuste zodpovědět na otázku, proč zanikly praslovanské jery a proč právě Havlíkovým pravidlem.

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány praslovanské hláskové změny, které jsou důležité pro poznání současného stavu slovanských jazyků včetně češtiny. Především jde o palatalizace, monofongizace, metateze likvid a vznik nosovek a jerů. Změny byly ilustrovány příklady.

11 REKONSTRUKCE PRASLOVANSKÉ MORFOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad rekonstruované morfologii praslovanštiny. Z praktických důvodů je výklad omezen jen na rekonstrukci substantiv a sloves.

CÍLE LEKCE

Student umí rozdělit praslovanská substantiva podle kmenotvorného principu. Dokáže vyjmenovat původní pádové koncovky a zná jejich vývoj. Rozumí slovesnému systému praslovanštiny.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

Praslovanština, rekonstrukce, substantiva, slovesa

11.1 Úvod

Pro praslovanštinu je charakteristické zjednodušování gramatických kategorií oproti původní praindoevropštině.

11.2 Substantivum

Praslovanská deklinace prochází poměrně radikální změnou oproti původnímu indoevropskému stavu. Především je to rozsáhlá tematizace substantiv. Odpadávají akcent-ablautová paradigmata. Systém deklinačních koncovek se komplikuje, protože jeden pád se vyjadřuje různými koncovkami a tatáž koncovka se objevuje u různých pádů.

Baltoslovanské změny, jako pravidlo *ruki*, ztráta koncových konsonantů (Nsg **sūnus* > **synь*, Asg **sūnum* > **synь*) a zjednodušení konsonantických skupin vedlo k přestavbě deklinačního systému.

K rozšíření praslovanské flexe došlo v důsledku praslovanských přehlásek. Původní zadní vokály se po měkkých konsonantech měnily ve vokály přední. Jedná se o tyto přehlásky:

1) **o* > *e*, např. Nsg **morjom* > **morje* > **mor'e* proti **lētom* > **lěto* nebo Lsg **konjoi* > **konjei* > **koni* proti **dhūmoi* > **dymě*.

2) *'b>b, např. Nsg *rabъ* x *mōžb*.

Tím se začaly zvláštními koncovkami odlišovat tvrdé a měkké typy.

11.2.1 NOMINÁLNÍ PARADIGMATA

Praslovanská nominální paradigmata byla typická poměrně značnou diverzitou. Substantiva byla rozdělena do paradigmat podle kmenotvorného principu. Z praindoevropštiny zdědila tři gramatické kategorie: čísla (singulár, plurál, duál), rodu (maskulinum, femininum, neutrum) a pádu (N, G, D, A, V, L, I). Původní genitiv byl ale nahrazen praindoevropským ablativem. Paradigmata měla také svůj vlastní repertoár koncovek. Díky hláskovým změnám se tvrdé a měkké deklinace od sebe značně vzdálily. Praslovanská substantiva byla rozdělena do následujících flektivních paradigmat (paradigmata lze s určitostí rekonstruovat pro pozdní praslovanštinu, kterou zachycuje písemně doložená staroslověnština):

1) maskulina a neutra *o*-kmeny se dvěma variantami: tvrdou a měkkou: **rogъ* x **konъ*, **bolto* x **mor'e*;

2) *a*-kmenová deklinace převážně feminní, v menší míře maskuliní, s tvrdou a měkkou variantou: **žena*, **sluga* (mask./fem), x **zemja*, **ubijьca*;

3) *i*-kmenová deklinace, produktivní feminina typu **kostъ*, neproduktivní maskulina typu **gvozdbъ*, **golъbъ*;

4) *u*-kmenová deklinace maskulin, v praslovanštině neproduktivní, typ **synъ*;

5) *ъv*-kmenová deklinace feminin (z původního **-ū*), v praslovanštině neproduktivní, typ **ljuby*

6) *r*-kmenová deklinace feminin, neproduktivní, jen dvě feminina **mati*, **dьkti*;

7) *nt*-kmeny feminin (ve skutečnosti *ę*-kmeny z **-ent-*), sémanticky omezená kategorie neuter označující mláďata, typ **žerbe*;

8) *n*-kmeny maskulin a neuter, v praslovanštině neproduktivní, typ **kamy* < **kamōn*, **verme* < **vermen*;

9) *s*-kmeny neuter, v praslovanštině neproduktivní, typ **slovo-slovese*;

KONTROLNÍ OTÁZKA 21

Proč rozdělujeme praslovanská substantiva podle kmenotvorného principu, když kmenotvorný sufix již splýval z koncovkami?

Koncovky praslovanských paradigmat

O-kmeny		Jo-kmeny		A-kmeny		Ja-kmeny	
sg	mask./neut. fem./mask	sg	mask./neut.	sg	fem./mask	sg.	
N	-ъ/o	N	-ъ/e	N	-a	N	-a
G	-a	G	-a	G	-y	G	-ę/ě
D	-u	D	-u	D	-ě	D	-i
Ak	-ъ/o	Ak	-ъ/e	Ak	-o	Ak	-o
V	-e	V	-e/u	V	-o	V	-e
L	-ě	L	-i	L	-ě	L	-i
I	-омъ/ьтъ	I	-e/ьтъ	I	-ojo	I	-ejo
pl		pl		pl		pl	
N	-i/a	N	-i/a	N	-y	N	-ę/ě
G	-ъ	G	-ъ	G	-ъ	G	-ъ
D	-омъ	D	-emъ	D	-amъ	D	-amъ
Ak	-y/a	Ak	-ę/ě/a	Ak	-y	Ak	-ę/ě
V	-i/a	V	-i/a	V	-y	V	-ę/ě
L	-ěchъ	L	-ichъ	L	-achъ	L	-achъ
I	-y	I	-i	I	-ami	I	-ami
du		du		du			
N-Ak	-a/ě	N-Ak	-a/i	N-Ak	-ě	N-Ak	-i
G-L	-u	G-L	-u	G-L	-u	G-L	-u
D-I	-oma	D-I	-ema	D-I	-ama	D-I	-ama

I-kmeny	U-kmeny	Kons.kmeny
sg mask./fem.	sg mask.	sg mask/fem/neut
N -ь	N -ь	N -y/o/i/ę
G -i	G -u	G -e
D -i	D -ovi	D -i
Ak -ь	Ak -ь	Ak -ь/o/ę
V -i	V -u	V - y/o/i/ę
L -i	L -u	L -e
I -ьмь/ьjǫ	I -ьмь	I -ьмь/ьjǫ
pl	pl	pl
N -ьje/i	N -ove	N -e/i/a
G -ьjь	G -ovь	G -ь
D -ьмь	D -ьмь	D -ьмь
Ak -i	Ak -y	Ak -i/a
V -ьje/i	V -ove	V -e/i/a
L -ьchь	L -ьchь	L -ьchь
I -ьmi	I -ьmi	I -ьmi/y
du	du	du
N-Ak -i	N-Ak -y	N-Ak -i/ě
G-L-ьju	G-L -ovu	G-L -u

D-I -ьта D-I -ьта D-I -ьта

ьv-kmeny

sg fem.	pl	du
N -y	-ьvi	N-A -ьvi
G -ьve	-ьvъ	G-L -ьvu
D -ьvi	-ьvьтъ	D-I -ьвѣта
A -ьvъ	-ьvi	
V -y	-ьvi	
L -ьve/i	-ьvьсѣ	
I -ьvьjѣ	-ьvmi	

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Komentujte vývoj praslovanských koncovek do češtiny.

Díky praslovanským přehláskám se již v pozdní praslovanštině ustálil rozdíl tvrdých a měkkých deklinací:

N-Asg	дуть x конѣ
Isg	дують x конѣтъ
Gpl	дуть x конѣ
Dpl	дують x конѣтъ
Ipl	дую x конѣ

11.3 Sloveso

Vývoj slovanštiny rovněž vede k systémovému zjednodušení slovesného systému, ačkoliv zde dochází k inovacím. Především je to odstranění akcent-ablautových tříd a rozsáhlá tematizace sloves.

Slovanské sloveso si nově vytvořilo kategorii vidu, která se plně rozvinula v samostatných slovanských jazycích. Slovanskými novotvary jsou infinitiv a supinum. Infinitiv je zakončen na *ti-* a od původu je to adverbializovaný pád slovesného substantiva na *-t-*, patrně dativ zakončený na **-tei > -ti*.

Supinum bylo zakončeno na *-tǔ*. Původně to byl akuzativ substantiva zakončeného na *-tum > -tǔ*. Používalo se po slovesech pohybu, například stsl. *idǫ loviti rybǔ* a předmět supina byl v genitivu.

Poměrně složitý vývoj lze sledovat u slovanských participií, které se původně většinou skloňovaly. Rozsáhle se uplatňuje reflexivní pasivum a obecně reflexivní slovesné tvary. Ablaut hraje ve tvarech sloves mizivou roli.

11.3.1 IMPERFEKTUM, AORIST, IMPERATIV, KONDICIONÁL

Ze slovesných minulých časů je slovanským novotvarem imperfektum. Má tytéž koncovky jako aorist, ale dosud nebyl uspokojivě vysvětlen jeho vznik, respektive vznik sufixu *-ěa-*.

Tvary imperfekta, jak je dokládá staroslověnština, jsou u 1. třídy takovéto:

vesti > veděachǔ, veděaše, veděaše, veděachomǔ, veděašete, veděachǫ, veděachově, veděašeta, veděašete.

Aorist pokračuje z indoevropštiny. V praslovanštině jsou tři druhy aoristu: asigmatický, sigmatický starší a sigmatický mladší.

Tvary asigmatického aoristu:

**vedom > vedǔ *vedomon > vedomǔ*

**vedes > vede *vedete > vedete*

**vedet > vede *vedont > vedǫ*

Tvary sigmatického aoristu staršího:

**vědsom > věsǔ*

**věd-s-o-mon > věsomǔ*

vede (asigm. aorist)

**věd-s-te > věste*

vede (asigm. aorist) **vēd-s-nt* > *věše*

Sigmatický aorist starší se tvořil z ablautově zdlouženého základu slovesa a přidáním aoristového suffixu *-s-* a osobních koncovek. V 1. sg a 1.pl byl ještě tematický vokál *-o-*.

Tvary aoristu sigmatického mladšího (od sloves souhláskových 1. a 2. třídy):

vedochъ *vedochomъ* *vedochově*

vede *vedoste* *vedosta*

vede *vedošę* *vedoste*

Tento aorist měl mezi kořenem a koncovkami spojovací vokál *-o-*.

Slovanský imperativ se vyvinul z indoevropského optativu, například řecké *pherois*, *pheroit*, *pheiromen*, *pheroite*. V praslovanštině ale před *i* a *ě* vzniklé monoftongizací diftongů dochází k 2. palatalizaci velár, například *rvci*, *rvčęte*, *rvdzi*, *rvdzęte*. U sloves 3. třídy došlo k přehlásce *'oi* > *ei* a monoftongizaci na *-i*: *znaji*, *chvali*.

U atematických sloves se tvoří imperativ v singuláru příponou *-jb*, která způsobuje palatalizaci kořene: **vedjb* > *věždb*.

Kondicionál se tvořil z participia I-ového a optativního tvaru slovesa *byti*, který měl tvary *bimъ*, *bi*, *bi*, *bimъ*, *biste*, *bę*.

11.3.2 ATEMATICKÁ A TEMATICKÁ SLOVESA

Praslovanská slovesa mohla být atematická nebo tematická. Atematická třída nemá kmenotvorný suffix a má koncovku 1. osoby singuláru přezenta *-mъ*, druhé osoby pak *-si* na rozdíl od tematických sloves, které v první osobě mají *-ę* a v druhé *-ši*. Atematických sloves je jen několik, například

**byti*: *esmъ*, *esi*, *estъ*, *esmъ*, *este*, *sętъ*

**dati*: *damъ*, *dasi*, *dastъ*, *damъ*, *daste*, *dadętъ*

Tematická slovesa mohou být rozdělena do 4. tříd podle zakončení prezentního kmene.. Třída 1. má za kořenem tematický vokál *e/o*, například *nesę* - *neseši*. Slovesa 2. třídy mají tematický vokál rozšířen o *-n-*, tedy *ne/no*, například *minę* - *mineši*. Třetí třída má kmenotvorný suffix *je/jo*, například *laję* - *laješi*. Čtvrtá třída pak má kmenotvorný suffix *i*, například *prosiši*.

KONTROLNÍ OTÁZKA 22

Jak vznikla pátá tematická třída českých sloves?

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány některé pasáže z rekonstrukce praslovanské morfologie. Především byla stručně probrána substantiva, jejich rozdělení a vývoj, a dále slovesa a jejich kategorie.

12 ZÁKLADY INDOEVROPSKÉ AKCENTOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

V této lekci bude probrán přehled poznatků k indoevropské akcentologii. Nejdříve je uvedena charakteristika praindoevropské akcentuace u atematických a tematických tvarů. Následuje pasáž o baltoslovanské a praslovanské akcentologii, jak ji dokážeme rekonstruovat. Závěrečná pasáž je věnována původu české kvantity.

CÍLE LEKCE

Student chápe základní principy vztahu akcentu a ablautu v praindoevropštině. Rozumí akcentuačním poměrům v praslovanštině. Dokáže pojednat o historii bádání v tomto oboru. Chápe možnou interpretaci vzniku české délky.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

Akcent, ablaut, paradigma, akut, cirkumflex, kvantita, přízvuk

12.1 Úvod

Rekonstrukce praindoevropštiny vede i k rekonstrukci akcentuačního systému tohoto prajazyka. Při rekonstrukci akcentuačního systému využíváme především data z védštiny/sanskrtu, řečtiny, germánských a baltoslovanských jazyků.

12.2 Akcent a ablaut

V praindoevropštině měl ablaut důležitou morfologickou funkci, rozlišoval tvary slov, např. v kořeni *sed-, Lat. sedere, *sod-, Eng. sat, *sd-, Eng. nest, *sēd-, Engl. seat, *sōd-, Engl. soot;

Rekonstruovaná praindoevropština byla netónový jazyk, nerozlišovala tedy intonace, alespoň nejsme schopni je pro toto období rekonstruovat. Přesto slova měla přízvuk. Rekonstrukce nám ukazuje, že v určitých případech byla závislost stupně ablautu na pozici přízvuku.

12.2.1 FUNKCE ABLAUTU A AKCENTU

1. paradigmatická: Pro atematická substantiva můžeme rekonstruovat tzv. akcent-ablautová paradigmata. Tato paradigmata ukazují závislost akcentu ablaut v paradigmatu podle silných a slabých pádů. Podle kombinace pozice akcentu a ablautu rozlišujeme nominální paradigmata:

Konstantní:

Akrostatická, přízvuk na ablautovaném kořeni: Nsg **nók^wts*, Lat. nox; Gsg **nék^wts*, Hitt. nekuz; Nsg **jék^wr* "liver", Gr. hēpar, Av. yātar, Lat. iecur; Gsg **jék^wns*, OInd. yaknāh, Lat. iocineris

Mezostatická, přízvuk na sufixu: Nsg **u_lk^wih₂s*, OInd. vṛkī-; Gsg **u_lk^wih₂-as*, OInd. vṛkyās

Mobilní:

Proterokinetická, střídání přízvuku mezi kořenem a sufixem: Nsg **g^wén-h₂*, OIr. bén; Gsg **g^wn-éh₂-s*, OIr. mná

Hysterokinetická, střídání přízvuku mezi sufixem a koncovkou: Nsg **po_ih₂-mēn*, Gr. *poimēn*, Lith. *piemuō*; Gsg **po_ih₂-mn-és*, Lith. *piemeñs*

Amfikinetická, střídání přízvuku mezi kořenem a koncovkou: Nsg **uédōr*, Hitt. watar; Gsg **ud-n-és*, Hitt. wetenaš

2. derivativní: "interní" bezsufixální derivace, pouze změna přízvuku: silný kmen odpovídá bezprostředně předcházející akcent-ablautové třídě se slabým kmenem (R - kořen, S-sufix, E- koncovka)

Ré-S0

R(é)-S0 > R(ó)-S0 **h₁uē/esu¹* > *h₁uo/esu²*

R(é)-S0 > R(é)-S0 *h₂ó/éju³* > **h₂éju/*h₂jeu⁴*

R0-S(é) > R0-S(é) **h₂pésos⁵* > *h₂pesés⁶*

R0-S(0)-E(é)

proter. **bhlég^hmṇ*, OInd. bráhman-"sacred formulation" > amfikin. **bhlég^hmōn*
Ind. brahmāṇ "priest"

¹ "bohatství, dobro", OÍf. fíu "cenný", OInd. vásu "dobrý"

² "dobrý", OIr. fó "dobrý", HLUw wasu "dobře"

³ "život", OInd. áyu-

⁴ "živý", OInd. āyú-

⁵ "penis", OInd. pásas

⁶ "samec", TochB paṣe

Deriváty mají většinou vlastností posesivity, vztah k něčemu, co označovalo původní jméno.

KONTROLNÍ OTÁZKA 23

Jakou funkci zde má akcent - fonetickou nebo morfologickou?

12.2.2 TEMATICKÁ SUBSTANTIVA

Tematická substantiva mají ablautový kmen alterující v e- nebo o-stupni, ke kterému se připojují pádové koncovky. Prakticky se ale jedná většinou o o-stupeň, takže se substantiva tohoto typu označují jako *o*-kmeny. Pádové koncovky jsou víceméně stejné, jako u atematických substantiv až na několik výjimek. Z hlediska akcentu je důležité, že u tematických substantiv není žádná závislost akcentu na ablatu kromě vokativu, kde došlo k retrakci přízvuku.

12.2.3 PRASLOVANSKÁ AKCENTUACE

Rekonstrukce praslovanštiny vede kromě hláskového, morfologického a lexikálního systému také k rekonstrukci původní akcentuace. V terminologii starořecké prozodie rozlišujeme jako základní praslovanské intonace akut a cirkumflex. Jaký byl ovšem jejich intonační průběh, to nebylo nikdy příliš jasné, neboť rekonstrukce nám neumožňuje přímé akustické ověření těchto intonací.

12.2.4 KLASICKÁ AKCENTOLOGIE

Klasická historická jazykověda a akcentologie od dob Meilleta (předpokládala, že akutová intonace byla stoupavá, cirkumflexová intonace pak klesavá.

Obě intonace měly pokračovat z baltoslovanského a indoevropského období. Důkazem pro toto tvrzení bylo víceméně mechanické srovnávání intonačních poměrů příbuzných jazyků. Tak například v praslovanských skupinách TORT měly původní akutové slabiky vykazovat přízvuk v ruštině na druhé slabice plnohlasí: *voróna*; čeština pak měla vykazovat délku: *vrána*; srbština-chorvatština pak krátkou klesavou intonaci: *vràna*, vše z původního **vorna*. Praslovanský cirkumflex se měl v TORT skupinách reflektovat jako ruský přízvuk na první slabice: *gólovu*, jako krátkost v češtině *hlavu* a jako dlouhá klesavá intonace v srbštině-chorvatštině *glàvu* z původního **gálvø*. Poměrně úspěšně se tak daly srovnávat intonační poměry ve zděděné slovní zásobě. Oporou pro tvrzení, že tyto intonace pokračují

z baltoslovanštiny, bylo srovnávání příbuzných slovanských tvarů s tvary litevskými. Litevština má rovněž intonace označené jako akut a cirkumflex. Tak akutové **vorna* mělo odpovídat litevské akutové intonaci *várna*, cirkumflexové **vb̃lk̃b̃*, reflektované v srbském-chorvatském *vũk*, mělo paralelu v litevském *viľkas*. Příliš se neřešila skutečnost, že litevský akut a cirkumflex jsou na rozdíl od akutu a cirkumflexu praslovanského intonačně obrácené: litevský akut je klesavý a cirkumflex je stoupavý. Důvod znám nebyl.

Rekonstrukce intonačních poměrů šla ještě dále. Byly nacházeny intonační paralely mezi řeckými a litevskými tvary, např. řecké *alfē* "mzda", litevské *algà* (akut na koncové slabice zkrácen), řecké *alfēs* a litevské *algõs*. Akut a cirkumflex pak byly považovány za původní praindoevropské intonace.

12.2.5 DE SAUSSUREŮV A HIRTŮV ZÁKON

Data ovšem neposkytovala vždy jasné a jednoduché vysvětlení. De Saussure v roce 1896 popsal litevský jev, kdy přízvuk z cirkumflexové slabiky v určitých tvarech přešel na následující slabiku akutovou. Tím měl být vysvětlen rozdíl mezi litevskými tvary *várna* a *rankà* "ruka", z původních tvarů **várnà*, **ran□kà* ("à" zde znamená akutovou nepřízvučnou slabiku). De Saussureův zákon byl nalézán také ve slovanských jazycích, např. ruské *ruká* z údajného **r□kà* oproti *ríku*. Téměř veškeré pravostranné posuny přízvuku ve slovanských jazycích tak bylo možno vysvětlit právě de Saussureovým zákonem. Levostranné posuny přízvuku byly vysvětlovány Hirtovým zákonem, kdy se přízvuk měl z koncové slabiky přesouvat na kořenovou akutovou slabiku, a to jak v baltských, tak i slovanských tvarech, např. staroindické *dhūmá-* oproti litevskému *dūmai* a praslovanskému **dy□m̃b̃*. Oba zákony se v první polovině 20. století staly pilíři klasické slovanské akcentologie. Bylo možné jimi vysvětlit takřka jakékoliv pohyby přízvuku.

Posledním klíčem do systému jednoduchých vysvětlení praslovanské akcentuace byl koncept metatoníí. Metatonie znamená změnu intonace. Ke změnám původních intonací na nové intonace mělo docházet koncem praslovanštiny, patrně někdy v období 10. století, kdy zanikaly jery a praslovanský akcentuační systém se rozpadal. Původní akutová intonace se měla měnit na novocirkumflexovou a původní cirkumflexová na akutovou. Intonace se měly "přepólovat".

Důvodem měla být změna slabičné struktury. Jelikož podle doktríny klasické akcentologie máme za stoupavou intonaci v češtině délku a za klesavou intonaci krátkost, bylo lehké vysvětlit pomocí metatoníí neočekávané paradigmatické tvary, např. staročesky *noha-nóh*, *strana-strán* (v genitivu plurálu délka za údajný neoakut vzniklý v důsledku ztráty koncového jeru) nebo české *vrána-vran*, *kráva-krav* (v genitivu plurálu krátkost za údajný neocirkumflex vzniklý rovněž v důsledku ztráty koncového jeru). Takzvané náhradní dloužení v nominativu singuláru maskulin bylo rovněž interpretováno jako délka za neoakut vzniklý po ztrátě jeru: česky např. *kůň*, *kůl*, *stůl*, *vůl* atd. Systém praslovanské akcentuace a její další vývoj tak dostal pevnou podobu. Odchyly od tohoto systému, např.

jihozápadočeské *kuš* oproti *koš* nebo staročeské *zíma-zim* byly vykládány jako lokální varianty bez bližšího vysvětlení. Všemocné metatonie a de Saussureův zákon zdomácněly v klasické akcentologii první poloviny 20. let. V české lingvistice přetrvaly až do století následujícího.

KONTROLNÍ OTÁZKA 23

Proč se klasická akcentologie spokojila s jednoduchým vysvětlením akcentuačních jevů?

12.2.6 VYVRÁCENÍ DOGMAT KLASICKÉ AKCENTOLOGIE

Další vývoj poznání a pečlivé studium dat ovšem ukázalo jiný stav. Již Kuryłowicz ve svých analýzách odmítl pokračování řecké akcentuace jako pokračování praindoevropského stavu. Také povrchní korespondence litevského a řeckého akutu a cirkumflexu jsou iluzorní, neboť toto srovnání je jednak omezeno na limitovaný počet dat, jednak se porovnávají různé typy intonací. Řecký akut není totéž, co litevský akut, a řecký cirkumflex má také jiný původ než cirkumflex litevský (například kontrakční *fáos* > *fōs*). Vztah akutu a cirkumflexu v řečtině je rovněž podmíněn tříslabičným pravidlem. Akut a cirkumflex se vyskytují pouze na posledních třech slabikách. Jestliže je poslední slabika krátká, akut musí být na předposlední slabice. Cirkumflex je omezen pouze na poslední dvě dlouhé slabiky. Litevské a řecké intonace jsou tedy výsledkem vnitřního vývoje obou jazyků. Pro samotnou praindoevropštinu pak nejsme schopni jakékoliv intonace rekonstruovat. Navíc se v morfonologickém systému praindoevropštiny jako dominantní ukazuje interakce silového přízvuku a ablautu (u atematických substantiv a sloves).

Nové směry praslovanské akcentologie jsou spjaty především s prací Christiana Stanga, moskevské akcentologické školy pod vedením V.A. Dyba a holandské školy pod vedení F. Kortlandta.

Jak ukázal Stang, de Saussureův zákon nefungoval ve slovanských jazycích a je specifický pouze pro litevštinu. Všechna substantiva a slovesa lze v praslovanštině rozdělit do tří akcentuačních paradigmat (AP): APa **kóřva*, *kóřvy* (barytona s akutovou intonací), APb **ženà*, *ženỳ* (oxytona s krátkou stoupavou intonací) a APc **stornà*, *stornỳ*..*stòrnò* (mobilia s cirkumflexovou intonací na první slabice v určitých pádech a přízvučnou koncovkou v jiných pádech). Neoakut nevznikl metatonii, ale retrakcí přízvuku z koncového jeru nebo z nepočátečního vokálu s klesavou intonací (viz níže). Reflexe neoakutu nacházíme hlavně v jihoslovanských dialektech (čakavština). Neocirkumflex není praslovanskou intonací, ale jedná se o specifický vývoj pouze ve slovinštině, např. genitiv plurálu **žábъ* > *žâb*. Akut je tedy typickou intonací paradigmat s konstantním kořenovým přízvukem.

12.2.7 NOVÉ AKCENTUAČNÍ ZÁKONY

Z praslovanských akcentuačních zákonů jsou nejdůležitější dva: Dybův a Stangův. Dybovým zákonem vzniklo akcentuační paradigma APb. Předpokládá se, že existovala (po oddělení jazyků baltských) dvě původní slovanská akcentuační paradigmata: paradigma s přízvukem fixovaným na kořeni (API) a paradigma s mobilním přízvukem (APII). V API se rozlišovaly dva podtypy: akutový, např. **lāpa* "tlapa" a cirkumflexový, např. **žēna*. Tyto dva typy ale (na rozdíl od jazyků baltských) neexistovaly u typu APII, kde u tvarů s přízvukem na kořeni byl pouze cirkumflex, např. *golvá-gōlvq*. Akutové mobilní tvary byly neutralizovány do podoby patrně krátké stoupavé intonace. Tato intonace se šířila i do do typu API, kde neutralizovala cirkumflexové kořeny, např. **žēna* > **žèna*. Následoval posun přízvuku doprava **žèna* > **ženà*. Původní paradigmata se stálým přízvukem na kořeni se tak rozštěpilo na paradigma se stálým přízvukem na kořeni a akutovou intonací a na paradigma se stálým přízvukem na koncové slabice s intonací, která byla patrně krátká. Vzniká tedy oxytonové paradigma. Pokud byla nová přízvučná slabika byla dlouhá, např. **vōljā* > **voljā*, došlo k retrakci přízvuku doleva. Nová přízvučná slabika se pak změnila na neoakutovou (Stangův zákon) **vōlja*, slovincky *vólja*, srbsky-chorvatsky *vòlja*, stč. *vóle* > *vùle*, podobně *kūže*, *vūně* (přízvučný vokál měl krátkou stoupavou intonaci, která byla později v češtině a slovenštině prodloužena: **wōlā* > *vōlja* > *vùle* podle tzv. Kortlandtova pravidla Dybův zákon také vyvolal kvantitativní kontrast v kořenových slabikách. Přízvuk se totiž mohl posunout jak z krátké slabiky, tak ze slabiky dlouhé. Dybovým zákonem se tyto slabiky staly předpřízvučné a zachovaly kvantitativní kontrast, viz české *tráva*, *touha*, *kroupa*, *liška*, *díra* proti *žena*, *koza*, *pila*, *ruda*. Původní substantiva s cirkumflexem mají obecně v češtině krátkost: *zima*, *strana*, *hlava*, *noha*...

Baltoslovanský akut byl patrně foneticky ráz. Důkazy pro něj máme v podobě Hirtova a Winterova zákona. Hirtův zákon, který dominoval v klasické akcentologii, má stále své oprávnění, došlo jen ke zpřesnění jeho mechanismu. Jestliže slovo obsahovalo indoevropský kořen zakončený na laryngální kodu, pak v baltoslovanštině došlo k retrakci přízvuku z předchozí slabiky právě na tuto kořenovou: **d^huH-mós* > **dúmos*. Staroindičtina ukazuje původní stav *dhūmá-*. Litevské *dūmai*, srbské-chorvatské *đim* a další slovanské paralely nám dovolují rekonstruovat praslovanské akcentuační paradigma APa, tedy se stálým přízvukem a aktem na kořeni **dýmь*. Praslovanský akut s litevskou oporou nám pak umožňují stanovit akut také v baltoslovanštině, viz uvedené **dúmos*. Winterův zákon říká, že pokud vezmeme určitá baltská a slovanská data s aktem, pak tento akut se objevuje také před původními indoevropskými znělými konsonanty, např. **porgos* > srbsky-chorvatsky *prǎg*, rusky *poróg*, litevsky *pérgas*, baltoslovansky pak **pórgos*. Jestliže se akut objevuje u kořenů zakončených na koncovou laryngálu (Hirtův zákon), která je foneticky interpretována jako ráz, u Winterova zákona se musí jednat o totéž. Před rekonstruovaným znělým konsonantem byl ráz nebo glotalický uzávěr. Logicky pak vyplývá, že baltoslovanský akut je vlastně glotalizace, nikoliv stoupavá nebo klesavá intonace. Můžeme tedy baltoslovanské tvary zapisovat jako **du²mos*, **por²gos*. Baltoslovanský cirkumflex je pak jen prostá nepřítomnost baltoslovanského akutu.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Z informací na internetu se pokuste sestavit reprezentativní seznam základních akcentuačních prací v druhé polovině 20. století.

12.2.8 REINTERPRETACE AKUTU

Praslovanský akut je glotalizace, která přecházela v krátkou stoupavou intonaci. Kortlandtovým pravidlem také dochází k prodloužení původní akutové slabiky v některých slovanských jazycích např. **glina*, **griva*, *(j)*áma*, **kōrva*, **līpa*...> česky. *hřiva*, *jáma*, *kráva*, *lípa*.... Toto prodloužení je omezeno pouze na české dialekty v užším slova smyslu a na horní lužickou srbštinu (*kruwa*). Délka v *kráva* je pouze česká a lužicko srbská: *kruwa*, zatímco na Moravě je *krava*, ve slovenštině *krava*, polsky je *krowa*. Délka za praslovanský akut musí být v českých dialektech sensu stricto tedy sekundární. Pokud by byla primární, museli bychom předpokládat masivní krácení na zbylém slovanském teritoriu, jak to dělala klasická akcentologie. Pro tento předpoklad však chybí jakákoliv fonetická opora. Důkazy praslovanského akutu jako dlouhé intonace v některých přejímkách, jako např. finské *määrä* < **měra* jsou dnes považovány za přejímky ze severoruských dialektů, které prošly specifickým vývojem

Výše uvedené Kortlandtovo pravidlo předpokládá prodloužení praslovanského akutu v češtině. Akut, který byl původně zděděnou glotalizací, se vyvinul do krátké stoupavé intonace. Ta se foneticky prodlouží daleko lépe. Prodloužení mělo být omezeno na dvojslabičné tvary. Měli bychom tedy vedle tvarů *hlína*, *kráva*, *sláma* pozorovat také jiné dlouhé dvojslabičné tvary s původním akutem (feminina a-kmeny). Tomu ovšem odporují výše krátké tvary *piha*, *pěna*, *hnída*, *niva*, *duha*, také *jikra*, *jiskra*, *řepa*, *ryba*, u kterých rekonstruujeme praslovanský akut. Očekávanou délku sice nacházíme v jihozápadočeských dialektech - *pína*, *plíva*, *slína*, *hňída*, *jískra*, *jíkra*, *douha*, *rejba*, také v přechodovém pásu českomoravských dialektů - *pína*, *plíva*, *slína*, *kúpa*, ve východočeských dialektech *kníha*, *slína*, většina českých dialektů odráží tvar *řípa*. Jestliže srovnáme data se staročeským stavem, pozorujeme kvantitativní dublety tam, kde má standartní čeština krátkost: *cěsta/ciesta* *pěna/ piena*, *pleva/pléva*, *ryba/rýba*, *slina/slína*, *kníha*, *múka*, *viežka*, *níva*, *ščíka*..

Moravské dialekty mají ovšem za akut krátkost, např. *baba*, *lipa*, *sliva*, *žila* atd.

12.3 Původ české kvantity

Substantiva, která původně patřila do jednoho akcentuačního paradigmatu, mají tedy různou kvantitativní při současné flexi, zvláště v klíčových pádech Nsg-Gpl: *kráva-krav*, *hlína-hlín*, *slína-slín*. Slovenština má naproti tomu krátký Nsg, ale dlouhý Gpl: *krava-*

kráv, hlina-hlín, slina-slín. Ze západoslovanských jazyků jsou čeština a slovenština jedinými jazyky, kde pozorujeme distribuci kvantity v paradigmatu (pokud odhlédneme od některých vokálů v polštině a hornolužické srbštině, které reflektují původní délky). Tyto jevy nelze vysvětlit analogií ani nepravidelným vývojem, ale individuální inovací v jednotlivých západoslovanských jazycích.

Zdá se, že klíč k uvedeným nepravidelnostem leží v postpraslovanském ustálení přízvuku na první slabice v češtině a slovenštině. Jak čeština, tak slovenština mají fixní přízvuk a distinktivní slabičnou délku. Foneticky pak tato kombinace vede k vytváření trochejského rytmu. Jestliže se praslovanský akut vyvíjí z glotalizace do krátké stoupavé intonace, zcela přirozeně se pak prodlouží pod přízvukem: **kra^ʔva > *krá^ʔva > 'kráva*. Rytmický systém je trochejský. Akut je v praslovanských akcentuačních paradigmatech očividně dominantní - celé APa obsahuje substantiva s akutem. Cirkumflex je jen v určitých pádech v mobilním paradigmatu a intonace v APb není nijak podstatná, neboť je důležitý přízvuk na nepočáteční slabice. Systém **kra^ʔva > *krá^ʔva > 'kráva* ovlivňuje vývoj dalších paradigmat. U mobilního paradigmatu APc dochází pouze k ustálení přízvuku na první slabice **strand > strana*. K žádnému prodloužení nedochází, protože k němu není důvod (v tomto pádě mobilního paradigmatu není žádná intonace, která by se měla prodloužit a cirkumflex, např. v akuzativu, není stoupavou intonací). Trochejský rytmus ale ustálením přízvuku vzniká. Oxytona rovněž podléhá ustálení přízvuku na první slabice. Jelikož ale Dybův zákon způsobil kvantitativní rozdíl v předpřízvučných délkách, máme v češtině u původních oxyton paradigmatu APb zachován tento kontrast: **trāvà > 'tráva* x **ženà > 'žena*. Prodloužení není rovněž nutné - u předpřízvučných délek se délky zachovávají a u krátkých slabiky typu *žena* není třeba nic prodlužovat. Intonace zde chybí a trochejský rytmus vzniká ustálením přízvuku.

Jakmile se ustálí přízvuk a trochejský rytmus, praslovanská akcentuační paradigmata už neexistují. Substantiva začínají vytvářet skupiny tzv. kvantitativních paradigmat. Všechny dvojslabičné a-kmeny a původně dvojslabičné o-kmeny je možné do těchto paradigmat zařadit právě podle klíčových pádů. Tyto klíčové pády jsou: nominativ singuláru a genitiv plurálu pro a-kmeny (typ *kráva-krav*) a nominativ singuláru a genitiv singuláru pro o-kmeny (typ *stůl-stolu*). Jak vidíme, tyto klíčové pády jsou typické alternací koncovky vokál-nula. Irelevantní pády jsou např. Lpl nebo Ipl, jako třeba *kravách, krávách, kravami, krávami*, kde dochází k alternaci kvantity ale pro zařazení slova do paradigmatu nemají vliv. Rozlišujeme dvě základní kvantitativní paradigmata: alternující a konstantní. Alternující paradigma má dvě varianty podle toho, zda je v nulovém tvaru délka nebo krátkost. Konstantní paradigma má buď konstantní délku v klíčových pádech nebo konstantní krátkost. Distribuce dvojslabičných substantiv (zde jen a-kmeny) podle kvantity je tedy následující:

-alternující kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou je krátký, tvar s vokalicou koncovkou je dlouhý), např. *jáma-jam, bába-bab, kráva-krav*);

- konstantní kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou je dlouhý, tvar s vokalicou koncovkou je také dlouhý (*bříza-bříz, hlína-hlín, hlíva-hlív*);

- konstantní kvantitativní paradigma (tvary s nulovou a vokalicou koncovkou jsou krátké (*ryba-ryb, pleva-plev, cesta-cest*));

- alternující kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou je dlouhý, tvar s vokalicou koncovkou je krátký). Toto paradigma se nevyskytuje v současné češtině (ve staročeštině ano), ale můžeme ho pozorovat ve slovenštině: *brada- brád, cena- cien, hora -hôr...*

Substantiva se do kvantitativních paradigmat zařazovala postupně. Také často dochází k jejich disperzi z původních akcentuačních paradigmat do různých kvantitativních paradigmat. Proto můžeme pozorovat staročeské dublety *zima/zíma, strana/strána*, jihozápadočeské *kráj, plouh, rák* nebo nářeční tvary *nůž-nůža*. Neočekávané tvary tedy není třeba vysvětlovat nepravděpodobnými analogickými změnami. Také "moravská krátkost" nevyžaduje žádné nemotivované krácení - žádné totiž nikdy nebylo. Jak bylo výše uvedeno, prodloužení pod akutovými slabikami nastalo jen v českých dialektech a v hornolužičtině. Na zbytku západoslovanského území došlo jen k ustálení přízvuku, vzniku rytmicity a distribuci do kvantitativních paradigmat. "Moravská krátkost" je tak jen zcela zákonitý jev přechodu původních akutových paradigmat v kvantitativní paradigma konstantní s krátkostí v klíčových pádech.

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byl probrán přehled poznatků k indoevropské akcentologii. Nejdříve byla uvedena charakteristika praindoevropské akcentuace u atematických a tematických tvarů. Následovala pasáž o baltoslovanské a praslovanské akcentologii, jak ji dokážeme rekonstruovat. Závěrečná pasáž byla věnována původu české kvantity.

13 ZÁKLADNÍ PŘÍRUČKY K PRINCIPŮM HISTORICKÉ LINGVISTIKY

RYCHLÝ NÁHLED LEKCE

Obsahem lekce je výklad o základních příručkách k principům historické lingvistiky, které studentovi mohou pomoci prohloubit jednotlivé pasáže probírané v této opoře.

CÍLE LEKCE

Student se umí orientovat v základních příručkách historické lingvistiky a je schopen rozumět cizojazyčným výkladům.

KLÍČOVÁ SLOVA LEKCE

historická mluvnice, příručky

13.1 Úvod

Student, který se chce více poučit o metodologii historické lingvistiky a rozšířit si znalosti o základních principech různých změn, musí otevřít některé z obecně zaměřených kompendií. Lingvistika je ovšem vědou nikoliv úzce domácí a předpokládá se, že student vysoké školy ovládá některý ze světových jazyk (nejlépe angličtinu) na takové úrovni, aby byl minimálně schopen pasivně chápat odborný text. Proto se kompendia tohoto typu většinou do domácích jazyků nepřekládají.

13.2 Hock

Základní příručkou pro metodiku historické lingvistiky je obsáhlé kompendium *Principles of historical linguistics*, vydané v 2. vydání nakladatelstvím de Gruyter v roce 1991. Autorem je Hans Henrich Hock. Výhodou je běžná dostupnost v knihovnách.

Hockova publikace se zabývá všemi aspekty historické lingvistiky. Třetina sedmistránkového kompendia popisuje hláskové změny, další části jsou věnovány různým formám analogie. Výhodou knihy je také popis sémantických a syntaktických změn a a změn v důsledku jazykových kontaktů.

Metodologie historické lingvistiky je pak popisována v části o srovnávací metodě a metodě vnitřní rekonstrukce.

Výhodou publikace jsou příklady uváděné ze známých živých i mrtvých jazyků s důrazem na indoevropskou jazykovou rodinu. Nevýhodou je poměrně značný rozsah textu, který studentovi neumožňuje rychlou základní orientaci. V kompendiu rovněž chybí úkoly k řešení.

13.3 Lehmann

Indoevropista Winfred.P.Lehman vydal příručku historické lingvistiky *Historical linguistics. An introduction*. Oblíbená kniha vyšla v nakladatelství Routledge v několikterém vydání, naposledy v roce 1993.

Příručka popisuje základní principy historické jazykovědy s důrazem na indoevropský jazykový materiál. Uvádí také stručný přehled dosavadního bádání a diskusi o dobové literatuře na téma historické lingvistiky.

Přínosem knihy jsou kapitoly o klasifikaci jazyků a také přehled glottochronologie. Student si rovněž může své znalosti ověřit na problémových úlohách za každou kapitolou.

13.4 Bynon

V sérii *Cambridge textbooks in linguistics* vyšla také příručka *Historical linguistics* od Theodory Bynon, rovněž v několikterém vydání.

Výhodou příručky je stručnost, na necelých třista stranách se probírají všechny aspekty metodiky historické jazykovědy. Vzhledem k tomu, že první vydání vyšlo již v 70. letech, uvádí Bynon také pasáže o jazykových modelech vývoje jazyka z hlediska strukturalismu a transformačně-generativní jazykovědy. Téměř polovina knihy je věnována problematice jazykových kontaktů.

Příklady jsou vesměs uváděny ze známých indoevropských jazyků, což je pro pochopení jazykových změn pro studenta výhodou.

13.5 Hale

Nakladatelství Blackwell v sérii svých jazykových příruček *Blackwell textbooks in linguistics* rovněž vydalo příručku historické jazykovědy *Historical linguistics. Theory and Method*, autorem je Mark Hale, vyšla v roce 2007.

Poměrně netradičním způsobem uvádí studenta do problematiky historické lingvistiky včetně práce filologa. Student ale postrádá jednoduchý přehled změn a metodiky, o to více se text věnuje abstraktním modelům vývoje a teoretickým diskusím z hlediska různých autorů, například o fonologických změnách.

Příklady jsou bohužel uváděny v různých jazycích, jejichž gramatika a struktura není běžnému studentovi známa, například z tibetštiny, mikronéských jazyků apod. To poměrně stěžíje aplikaci poznatků na běžné a domácí evropské jazyky.

Příručka není vhodná pro základní studium, ale spíše k rozšíření znalostí z hlediska různých moderních přístupů k historické lingvistice. Výhodou jsou také problémové úlohy za každou kapitolou.

13.6 Jeffers a Lehiste

Starší publikace *Principles and methods for historical linguistics* autorů Roberta J. Jefferse a Ilse Lehiste byla vydána roku 1979 na MIT jako soubor upravených přednášek pro studenty. Výhodou publikace je stručnost a přednáškový styl textu prokládaný příklady vesměs z indoevropských jazyků.

Příručka je míněna jako text určený pro studenty, proto se autoři nepouštějí do diskusí o metodologii nebo různých modelech. Výhodou jsou ilustrace na známých a běžných jazycích indoevropské nebo ugrofinské jazykové rodiny. Chybí úkoly a cvičení.

Nevýhodou je poměrná nedostupnost publikace vzhledem k jejímu původu vydání a také stáří. Přesto lze tuto knihu zájemcům o historickou lingvistiku doporučit.

13.7 Sihler

Kniha *Language history. An introduction.* vydaná v nakladatelství J. Benjamins v roce 2000, jejímž autorem je Andrew L. Sihler, je určena jedná zájemcům o historickou lingvistiku, jednak jako teoretický úvod do Sihlerovy monumentální *New comparative grammar of Greek and Latin.*

Sihlerova publikace je primárně cílena na studenty, proto jsou výklady přehledné, stručné a doplněné seznamem publikací k širšímu studiu. Příklady jsou uváděny především z indoevropských jazyků, s nimiž se student setkává na kurzech obecné jazykovědy. Výhodou jsou zvýrazněné stručné definice jazykovědných termínů. Diskuse je omezena na minimum, což studenta neodvádí od sledování hlavních myšlenek textu.

13.8 HHL

The Handbook of historical linguistics je kolektivní dílo vydané v roce 2003 nakladatelstvím Blackwell v sérii *Blackwell handbooks in linguistics.* Hlavní editoři jsou Brian D. Joseph a Richard D. Janda.

Kompendium není určeno jako úvod do problematiky. Jednotlivé kapitoly psané různými autory spíše jednotlivá témata historické lingvistiky rozvíjejí, diskutují různé přístupy. Čtenář se také setká s moderními aplikacemi pragmalinguistiky nebo psycholinguistiky do oblasti historické jazykovědy.

Knih je běžně dostupná v knihovnách, ale vyžaduje základní kurz v oblasti historické jazykovědy.

13.9 Trask

Trask's historical linguistics je třetí přepracované vydání populárního úvodu do historické jazykovědy vydané nakladatelstvím Routledge pod vedením Roberta McColl Millara. Původní koncepce Larryho Traska byla v třetím vydání rozšířena a přepracována.

Výhodou knihy je přehlednost, srozumitelnost a také cvičení na konci každé kapitoly. V souladu s moderními požadavky na učebnice má i tato svou webovou stránku, kde jsou řešeny cvičení a různé další aktivity.

Příklady jsou uváděny vesměs ze známých jazyků, nikoliv však nutně indoevropské jazykové rodiny, protože kniha je určena studentům, jejichž mateřský jazyk je různý a studují v anglicky mluvící zemi. Výhodou jsou také případové studie, kdy se některá problematika detailněji ilustruje na určitém jazyku.

13.10 Glossary of HL

Nakladatelství Edinburgh University Press v řadě stručných lingvistických slovníků vydal také glosář historické lingvistiky (*Glossary of historical linguistics*) autorů Lyle Campbella a Mauricia J. Mixca. Glosář uvádí základní termíny historické lingvistiky, jejich definice a stručné příklady.

Glosář je velmi vhodný k základnímu studiu a osvojení si klíčové terminologie oboru.

13.11 Campbell

Lyle Campbell je také autorem *Historical linguistics. An introduction*, která rovněž vyšla v nakladatelství Edinburgh University Press. Příručka se podrobně zabývá jednotlivými aspekty historické lingvistiky. Text je přehledný a student se v něm dobře orientuje.

Výhodou příručky jsou cvičení, na nichž si student může ověřit své znalosti. Nevýhodou je však to, že příklady jsou uváděny také z neběžných jazyků, což zvláště v kombinaci s problematickým písemným systémem stěžuje studentovi chápání látky. Knihu lze nicméně doporučit jako paralelní výukový text pro hlubší zájemce o historickou lingvistiku.

13.12 Fox

Příručka Antonyho Foxe *Linguistic reconstruction. An introduction to theory and method*, vydaná v nakladatelství Oxford University Press roku 1995, neuvádí studenta do problematiky historické lingvistiky obecně, ale především do metody rekonstrukce. Proto je důraz kladen na pochopení srovnávací metody a vnitřní rekonstrukce.

Knihu lze studentovi doporučit jako příručku k důkladnému prohloubení základních dvou metod historické lingvistiky.

13.13 Baldi

Philip Baldi je editorem rozsáhlé publikace *Linguistic change and reconstruction methodology*, vydané nakladatelstvím de Gruyter v roce 1990. Kniha je upraveným sborníkem příspěvků z workshopu konaného na stanfordské univerzitě. Přestože se nejedná o klasický úvod ani učebnici, sborník je důležitý především svými texty o stavu a průběhu lingvistické rekonstrukce a historické lingvistiky různých jazykových skupin. Jednotlivé příspěvky jsou tematizovány podle jazykových rodin.

Kniha je vhodná pro studenta, který již zvládl základní kurz historické lingvistiky a chce blíže poznat stav a diskuse prohloubené o teoretické otázky.

13.14 Ringe a Eska

Zatím poslední moderní příručkou historické lingvistiky je text Dona Ringe a Josepha F. Esky s příznačným názvem *Historical linguistics. Towards a twenty-first century reintegration*, vydaný v roce 2013 nakladatelstvím Cambridge University Press.

Cílem knihy je prolínání historické a synchronní jazykovědy, zvláště pak principů generativní lingvistiky, sociolingvistiky a psycholingvistiky. Text není určen jako primární studijní příručka s cílem uvádět studenta do oboru, ale spíše je zaměřen na to, vidět jazykové změny v širších lingvistických souvislostech.

KONTROLNÍ OTÁZKA 25

Proč jsou uvedené příručky napsány v angličtině a ne v češtině?

SHRNUTÍ LEKCE

V této lekci byly probrány základní příručky, s nimi se student s hlubším zájmem o historickou lingvistiku obecně může setkat. Každá příručka má svá specifika.

ODPOVĚDI

Kontrolní otázka 1: V tom, že změny mohou probíhat pravidelně jen na určitém území a v určité sociální skupině.

Kontrolní otázka 2: Diftong *aj* musí být v tautosylabické pozici.

Kontrolní otázka 3: Regresivní.

Kontrolní otázka 4: Je to například redukce nepřízvučných slabik nebo tzv. flapping konsonantů mezi vokály.

Kontrolní otázka 5: V 15.-16. století.

Kontrolní otázka 6: Je to *t*, viz */pronants.../*

Kontrolní otázka 7: Podle vzoru *krýti*, tedy 3. třídy.

Kontrolní otázka 8: *zlý - zlejší - nejzlejší*

Kontrolní otázka 9: Pitomý = nakrmený, poddajný, krotký > snadno ovladatelný, hloupý.

Kontrolní otázka 10: Na zadku.

Kontrolní otázka 11: Anglické *father* je slovo domácí, germánského původu. Slovo *paternal* je však převzato z latiny, jedná se patrně o přejímku z důvodu terminologického.

Kontrolní otázka 12: Jde o kalk z angličtiny *have a nice day*. Pro mnoho uživatelů ale zní stále nepřirozeně, ačkoliv gramaticky je naprosto v pořádku (tvary imperativu, akuzativu předmětu).

Kontrolní otázka 13: Jednak nemáme přímé doklady toho, jak se prajazyk vyslovoval, jednak z fonetického rozboru živých jazyků nevíme nic o skutečných alofonech rekonstruovaných hlásek.

Kontrolní otázka 14: K tomu, abychom zpětně mohli pochopit jazykové změny, které probíhaly až k současným živým jazykům.

Kontrolní otázka 15: V semitských, například v arabštině.

Kontrolní otázka 16: Pomáhají nám jednak doklady z jiných jazyků, kde od stejného kořene rovněž chybí "s" a také bychom na reprezentativním množství dat museli ověřit, že *s* před *t* v latině neodpadá, ale pravděpodobně by procházelo asimilací a ztrátou. To ale není ověřeno.

Kontrolní otázka 17: Že atematická substantiva představují starší vrstvu praindoevropštiny.

Kontrolní otázka 18: Litevština, lotyšština, vymřelá stará pruština.

Kontrolní otázka 19: Sloveso *vést* má přítomné tvary *vedu*, *vedeš*, tedy odvozené od kořene *ved-*, který musí být původní.

Kontrolní otázka 20: K rozdělení tvrdých kmenů od měkkých.

Kontrolní otázka 21: Důvod je jednak historický (stále ještě nebyla substantiva rozdělována podle rodového principu a podle zakončení, jako dnes), jednak jde kmenotvorný sufix stále vidět v některých tvarech, například v Isg maskulin.

Kontrolní otázka 22: Kontrakcí ze třetí třídy.

Kontrolní otázka 23: Morfologickou. Jeho pozice určuje tvary daných slov.

Kontrolní otázka 24: Na základě jednoduchých principů bylo možné vysvětlit vlastnosti poměrně velkého množství dat. Problém byl v tom, že se příliš neuvažovalo o skutečných důvodech akcentuačních změn. To, že dojde k metatonii ještě není vysvětlení proč k ní došlo. Ignorování těchto skutečností vedlo ke stagnaci akcentologického myšlení.

Kontrolní otázka 25: Předpokládá se, že každý student lingvistiky ovládá alespoň pasivně angličtinu jako světový jazyk. Navíc je historická lingvistika dalším krokem ve studiu jazykovědy, předpokládá se tedy, že student běžně pracuje s cizojazyčnou literaturou.

LITERATURA

HOCK, H.H. *Principles of Historical Linguistics*. 2nd ed., Mouton de Gruyter: Berlin, New York, 2001.

LAMPRECHT, A. *Praslovanština*. UJEP: Brno, 1987.

BEEKES, R. S. P. *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. 2nd ed. John Benjamins, 2011.

BYBEE, J. *Language Change*. Cambridge University Press, 2015.

LASS, R. *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge University Press, 1997.

LEHMANN, W.P. *Historical Linguistics: an introduction*. 3rd ed. Routledge: London, New York, 1993.

TRASK, L. *Why do languages change?* Cambridge University Press, 2009.

VAVROUŠEK, P. *Glosář praindoevropštiny*. Univerzita Karlova: Praha, 2007.

VAVROUŠEK, P. *O rekonstrukci praindoevropštiny*. 2 vyd. Univerzita Karlova: Praha, 2007.

SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY

Předložený učební text seznamuje studenty se základními principy historické mluvnice. Důraz je kladen především na terminologii změn a metodologii práce historické mluvnice. Rozsah učebního textu neumožnil podrobnější výklad a detailní rozpracování některých témat. Tyto pasáže najde zájemce v některém ze standartních kompendií uvedených v seznamu literatury.

Název: **Seminář k historické mluvnici**

Autor: **Roman Sukač**

Vydavatel: Slezská univerzita v Opavě
Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě

Určeno: studentům SU FPF Opava

Počet stran: 100

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou.